

რანი ვიყავით, გუშინ?

(1881 წელი)

შავთა დროთ ვერა შესცვალეს მის გული ანდამატისა
იგივ მხნე, იგივ მღერალი, მოყვარე თავის მიწისა.

გრ.ორბელიანი

I

ქართველების შესუსტება, გულის გატეხა, ჩამორჩენა ამჟამად შეადგენს იმისთანა აშკარა მოვლენას, იმისთანა ცხად ჭეშმარიტებას, რომელსაც ბევრათ თუ ცოტად, ყველა გრძნობს, ყველა ამჩნევს, არამც თუ განათლებული, არამედ უკანასკნელი უმეცარიც.

ბევრნი თუ არა, ზოგიერთნი მაინც, ამ უკან დახვევის, უკან წასვლის მიზეზს ეძებენ იმ მდგომარეობაში, რომელშიაც იყო ჩავარდნილი საქართველო წარსულ საუკუნის დამლევს. ჩვენის აზრით, ამგვარის სჯა სრულიად უსაფუძვლოა და დიდ შეცდომილებას შეადგენს. ეს შეცდომილება დიდად მავნებელია ჩვენთვის ორი მხრით: ჯერ ერთი ესა, რომ მაძიებელს უბნევს გზასა და სენის მიზეზს უჩვენებს სრულიად სხვა დროში და სხვა ადგილას და ამითი ნამდვილ მიზეზის გამოკვლევას, პოვნას და მოსპობას უშლის; მეორეს მხრით იმითია ცუდი, რომ სრულიად ახალს, მოსარჩენს სენს ჰრაცხს ძველს სენად, სთვლის დიდის ხნის სევდად, ხრონიკულს თვისებას აწერს მას და განკურნების იმედს თითქმის სრულიად უკარგავს მამულიშვილსა.

საიდგან წარმოსდგება ეს მავნებელი შეცდომილება?

უმეტეს ნაწილად იქიდგან, რომ ჩვენს სამეფოს სახლის, ბაგრატიონთა გვარის, დაწვრილმანებას, გაფუქსავატებას და დაუძღურებას მიაწერენ მთელს ერსა, გადააქვთ მთელს ხალხზედ და კერძო წყლულს ჰრაცხავენ საზოგადო სენად; მაგრამ ისტორიული უტყუარი ფაქტები ამ დასკვნის წინააღმდეგ ჰდალაძებენ.

მართალია, თვით მეფე ერეკლე მეორე, საუკეთესო წარმომადგენელი, ვახტანგ მეექვსის შემდეგ, ბაგრატიონთა გვარისა მეთვრამეტე საუკუნეში, წინ აღუდგა დასავლეთისა და აღმოსავლეთის საქართველოს შეერთებას, რომელსაც ერთპირად და მხნედ ჰთხოულობდნენ იმერნი და ამერნი და, ქვეყნის საუბედუროდ, ჩაშალა ეს ბრძნული წადილი ერისა იმ ეგოისტურ წვრილმანი მიზეზის გამო, რომ თავის შვილიშვილისათვის არ ეწყენინებინა და არ მოეკლო იმერეთის ტახტზედ ფარფაშობა; ისიც ჭეშმარიტია, რომ თვით მემკვიდრემ საქართველოს ტახტისამ გიორგიმ, უბრალო უსიამოვნებისა გამო მამასთან, საშინელ განსაცდელის ჟამს არ მოაშველა ერეკლეს ქიზიყიდან ჯარი სპარსელების წინააღმდეგ და შეიქმნა მიზეზი თავის ქვეყნის აოხრებისა ალა-მაჰმად-ხანისაგან; აგრეთვე ცნობილია ბევრისათვის ისიც, რომ გიორგი მეფე თითქმის მთელს თავის დროს ატარებდა ერთის მხრით ზაქის ხორციით შექცევაში და მეორეს მხრით ხატების მთხვევაში და ბერულ ჩხირკედელობაში მაშინ, როდესაც ყოველის მხრით მის სამეფოს მრავალი მტერი აქეთ-იქედგან უწყვეტად ილაჯსა, ჰგლეჯდა და აოხრებდა; ისიც ნამდვილია, რომ მემკვიდრე

გიორგი მეფისა დავით, გენერალ-ლეიტენანტი რუსის ჯარისა, იმის მაგიერად, რომ არეულს და აშფოთებულს ქვეყნისა პატრონად ასჩენოდა, თავის რეგენტობის უფლებას წვრილმან, პიროვან ჯავრის ამოსაყრელად ჰხმარობდა და საპრობილეში ჰყრიდა შორს განმჭვრეტელს მამულისშვილებს, რომელნიც კარგად ჰხედავდნენ, რომ ის, უგუნურ ესავსავით, ოსპის შეჭამანდზედ სცვლიდა თავისს უფლებასა და ჰლუპავდა ქვეყანას; ბოლოს ისიც ბევრსა აქვს შეტყობილი, რომ სამეფოს სახლის წევრნი, საუბედუროდ ქვეყნისა, მეტად გამრავლებულნი, ერთმანეთის მტრობაში, ჯიბრში და ქვეყნის ღალატში ირთმევდნენ სულსა, შემოჰყავდათ საქართველოში მისი მოსისხლე მტრები, აქელვინებდნენ მას და მოკლებულნი იყვნენ საზოგადო სიკეთეზედ და ინტერესებზედ ზრუნვასა, საპოლიტიკო აზრებს და წადილებს. ყველა ეს ფაქტები და მრავალნი მათ გვარნი სრულს ჰქმნარიტებას შეადგენენ, მაგრამ ყველა ეს რას ამტკიცებს? მხოლოდ იმას, რომ ბაგრატიონთა გვარი აღარ იყო ამ დროს წარმომადგენელი ქვეყნის სიკეთისა, იმის დროშაზედ აღარ ეწერა ბედნიერება საქართველოსი, ის ყველაფერზედ უწინ ჰზრუნავდა თავის წვრილმან სარგებლობაზედ, პიროვან სიამოვნებაზედ, და მას მსხვერპლად სწირავდა ერის სარგებლობას, ხალხის ინტერესებსა.

სრულიად სხვა სურათს, სხვა სანახავს წარმოადგენდა თვით საქართველოს ერი. თუმცა იგი დიდი ხნის განმავლობაში იყო სამხედრო შერჩევის გავლენის ქვეშ (военный поднос), რომელიც საუკეთესო მამულის ვაჟკაცთა ჰჰლეტავს ბრძოლის ველზედ უჩამომავლოთა და გვარ-ტომობის აღორძინების ასპარეზზედ ბურთსა და მოედანს უტოვებს (უღირს) შვილებს ერისას, თუმცა შეუწყვეტელ და დაუსრულებელ მტერთან საქართველო ბევრგან იყო დაჭრილი და შესუსტებული და თუმცა ბევრი მკაცრი გარემოება აწუხებდა გარედგანაც და შიგნიდგანაც, მაგრამ ძვალ-ხორცი ერს სნეული არაჰქონდა, ჯანი და ღონე კიდევ ბლომად მოსდევდა და უკეთესის მომავალის იმედი გულში უღვივოდა. თავისი ღვაწლიანი მარჯვენა ბევრგან ჰქონდა დაკოდილი და დასისხლებული, მაგრამ მით ჯერ კიდევ მაგრა ეჭირა დროშა თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისა, ჯერ კიდევ მტკიცედ იცავდა პირველს ადგილს კავკასიის ხალხთა დასში, ჯერ კიდევ მტკიცედ ერთად-ერთი ლამპარი იყო ცივილიზაციისა არამც თუ კავკასიონში, არამედ მთელს მცირე აზიაში.

ამგვარ დასკვნამდის მივა ჩვენის ერის შესახებ ყველა, ვინც კი ყურადღების დამყარებით ჩააკვირდება საქართველოს მაშინდელს მდგომარეობასა და შეიძლებს დასერილის ქერქის ქვეშ გაარკვიოს საღი ჯანი, მთელი გული და მომავლიანი შინაარსი.

დავიწყოთ თუნდა იქიდგან, რომ დაუსრულებელ ხიფათთაგან, აუარებელ გაჭირვებათაგან საქართველომ ისე გამოიტანა თავი, რომ სახელმწიფო ვალი სრულიად არ დაიდო. მართალია, გარეგანის ვალის აღება თითქმის შეუძლებელი იყო მაშინდელს დროში და მდგომარეობაში, მაგრამ შინაგანის ვალის სესხება კი ყოველთვის მოხერხდებოდა. თვითონ ხალხშიაც კერძო ვალი იაშვიათს მოვლენას შეადგენდა... შემძლებელნი სახლობანი თვით გლეხთა შორის ბევრნი იყვნენ და ჭირნახულის გარდა ფულიც ბლომად ჰქონდათ, თუმცა ფული მაშინ ერთიათად უფრო ძვირი იყო, მინამ ჩვენს დროში. ამას სხვათა შორის, გვიმტკიცებს ის ფაქტი, რომ წინადაც ბლომად ჰპოულობდნენ და ახლაც ხანდახან ჰპოულობენ მიწაში ფულით სავსე ქილებსა, ჩვენს წინაპართაგან ჩაფლულებსა. ძველებური დოვლათი ეხლაც ნატურის საგანს შეადგენს ხალხში. საჭმელსასმელი, ტანთ-საცმელი თუმცა მარტივი იყო, მაგრამ თითქმის ყველას საკმაოდ ჰქონდა. სიაფე ყველაფრისა ახლა ჩვენთვის თითქმის საარაკო და დაუჯერებელ ამბავს შეადგენს. საკვირველიც არ არის : ყველაფერი ნივთეულობა ცხრა მთას

იქიდგან როდი მოდიოდა ახლანდელსავით. არამც თუ ქალაქებსა, თითქმის ყველა სოფელს ჰყვანდა ხელოსნები, რომელნიც აკმაყოფილებდნენ ხალხის მოთხოვნილებათა. მაშინდელი საფეიქროები, მაგალითად, რომელნიც მოფენილნი იყვნენ მთელს საქართველოში, უხვად უმზადებდნენ ხალხს სამოსელსა, მერდინებსა, შალებსა და სხვა მატერიებსა. სხვაგვარი ხელოსნობაც მაღლა იდგა, ერთის რუსის გენერლის, გვარად სლივიცკის, მოწმობით, წარსულის საუკუნის დამლევს გამოჩენილი ხელოსანი ქართველი ივანე ზოტიშვილი აკეთებდა და ჰყიდდა, აბაზად თითოს, იმისთანა სამართებლებს, რომელთაც „არცა ერთი ნაკეთი ევროპიაში არ შეედრებაო“. შესანიშნავია, რომ 1827 წელს როდესაც სლივიცკის, ჩვენს ქვეყანაში დაბრუნებულს, მოენდომებინა ამგვარივე სამართებლის ყიდვა, ეს ხელოსნობა სრულიად აღმოფხვრილიყო თბილისში. ოქრომჭედლობა, მხატვრობა, არქიტექტურა ქართველებში გავრცელებულნი იყვნენ და თვითეულს ხელობას ჰყვანდა გამოჩენილი და სახელგანთქმული ხელოსნები, როგორც მაგალითად: გლახა ზაზიაშვილი, ჩინებული არქიტექტორი, ეკლესიების მშენებელი, გაბრიელ მასხლაშვილი, ოქრომჭედელი, ნიკოლოზ მხვატვარი, აბხაზი და სხვ...

მეურნეობა, შუა საუკუნეებში აყვავებული, არ იყო სრულად შეჩერებული გაუკეთესების გზაზედ გარეგანის შევიწროების გამო და ცოტათი მაინც წინ მიდიოდა წარსულს საუკუნეშიაღ. ამას, სხვათაშორის, გვიმტკიცებს ახალის არხების გაყვანა უდაბურ ადგილების მოსარწყავად; ვახტანგ მეექვსის საფლავის ქვაზედ, სხვათა შორის, ვკითხულობთ შემდეგ სიტყვებს: „ქსნის რუი ხუნანს წავილე, გაღმითაც მოვრწყე ველანი, მაშავრის რუ ტბას შევერიე, შიგ თევზი ჩავსვი ყველანი...“ მრავალი ქვითკირის ნასახლარები, ნადარბაზევები, რომელნიც ამმოცის წლის წინად ყველა სოფლებში ბლომად იპოვებოდა და ახლაც იპოება, ქვითკირის ვეებერთელა ციხეები, აგებულნი წარსულ საუკუნის მეორე ნახევარში, ამტკიცებენ, რომ ხალხი შემძლებელი იყო და კარგს მდგომარეობას შეჩვეული. ძველებური გულიანი საჯარო ლხინი კაცებისა და ქალებისა, რომელსაც ჩვენგანი ყველა მოსწრებია პატარაობაში და რომელიც ახლა თითქმის სრულიად განქრა, მეტადრე ქალებში, ცხადად გვიჩვენებს, რომ მაშინდელ ცხოვრებას ქართველებისას არ აკლდა გულითადი სიხარული, შეხარულება ცხოვრებისადმი (жизнерадостность). ეს უმთავრესი წყარო ბედნიერებისა, თუმცა გარეგანი ხიფათი და გაჭირვება ხშირად კარზედ ადგათ...

„საქართველო არის ქვეყანა, სადაც მეტის-მეტის სიამოვნებით სცხოვრობენ, თუმცა იაფად კი ისმენ ამ სიამოვნებასა“, ამბობს მსოფლიო მოგზაური დე ლა პორტი, რომელმაც საქართველო დაიარა 1768 წელში. „ეს ქვეყანა სავსეა პურით, ბაღეულობით და ხილით, აქაური პური და ხორცი მეტად გემრიელია.ღვინო მოჰყავთ ძალიან კარგი და ქართველებს სმაში ვერავინ შეედრება. ქალები საქართველოში ისეთი მშვენიერები, ისეთი ლამაზები არიან, რომ განუცვიფრებლად მე მათ ვერ შევხედავდი. მამაკაცები არიან ამაყნი და ამპარტავანნი...თუ კარგად გავშინჯავთ, არა ერთს მსგავსებას ვიპოვნით ქართველთა და ფრანციელთა შორის“.

ყველა ეს სიკეთე იყო შედეგი უმთავრესად სამის სასარგებლო სამეფო დაწესებულებისა. ჩვენი სახელმწიფო სრულიად მოშორებული იყო სამს უმთავრესს სენსა, სამს მრავალთავიანს სვავსა, რომელიც ყველგან ხალხის დოვლათს ჩანჭოქავენ, ჰყლაპვენ, აღარბებენ ერსა და პირში სულსა ჰხუთავენ. მე ვამბობ ბურჟუაზიაზედ, ბიუროკრატიაზედ და სამუდამო ჯარზედ. ვაჭარი მაშინ ჩვენში ბურჟუად, ხალხის სისხლის მსმელ წურბელად ვერ გადაიქცეოდა, რადგანაც ეშინოდა დაიარაღებულის ხალხისა და თავის მხეცურს სიხარბეს თვითონვე ლაგამსა სდებდა. სამართალი ჩვენში იყო სიტყვიერი და საქვეყნო. მისი წარმოება

მიყვანილი იყო უკანასკნელ სიმარტივემდე, - კანცელარიას, ურიცხვს ჩინოვნიკების ორკეც, სამკვეციან ჯამაგირს ისე ვიყავი მოკლებულნი, როგორც ყურძნის ნაცარსა. სამშობლოს მტერთაგან იცავდა საერო მილიცია, რომელიც მშვიდობიანობის დროს თავისი გამრჯეული მარჯვენით სიმდიდრეს იძენდა და ლაშქრობის დროს ხმაღს აელვარებდა. ამიტომ სახელმწიფო ხარჯი იყო ისეთი მცირედი, რომ გლეხი მის გადახდას ვერც კი იტყობდა. თამამად შეიძლება სთქვას კაცმა, რომ რაც ჩვენმა გლეხობამ მარტო ორლოვსკის ლუბერნატორების დროს გაიღო ხარჯი, იმოდენა იმას არ გამორთმევია მთელის მეთვრამეტე საუკუნის განმავლობაში. რაც შეეხება საბატონო ხარჯს, ისიც სამძიმო არ იყო, რის გამოისობით, ამას მკითხველი რავდენსამე სტრიქონის ქვემოთ შეიტყობს.

მაშინდელი საქართველო ჩვენს გონებაში იახატება როგორც აოხრებული ქვეყანა, მეტად თხლად დასახლებული და მცხოვრებთა რიცხვით ძალიან შემცირებული. ისტორიულის ფაქტების გაცნობა ამ შეხედულებასაც სრულიად აცრუებს. მართალია, ჩვენი პატივცემული მეისტორიე ბ. ბაქრაძის გამოკვლევით, მარტო ერთ შემოსვლაზედ შაჰბასმა კახეთში გასწყვიტა 60-70 ათასი სული და ტყვედ სპარსეთში წაასხა 100.000 მეტი. ისიც მართალია, რომ ლეკებმა ჩვენგან წასხმულ ტყვეებით ცამეტი სოფელი დაასახლეს დაღესტანში; აგრეთვე ჭეშმარიტია, რომ წარსულის საუკუნის დამლევს ბევრი სოფლები, ვახუშტის ქარტებში მოხსენებულნი, სრულიად გავერანებული იყვნენ, - მაგრამ მაინც მაშინდელი რიცხვი მცხოვრებთა ძლიერ მაღლა იდგა. აი, ამისი მტკიცე საბუთი, ტფილისის აკლესიის შემდეგ სპარსელებისგან მეფე გიორგიმ მოახდინა კახეთში მცხოვრებთ აღწერა და აქ აღმოჩნდა 42.000 კომლი კაცი, თუ სახეში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ იმ დროს ქართველები სცხოვრობდნენ დიდ-დიდ ჯალაბობით და თვითო ჯალაბში იქნებოდა არა ნაკლებ ათის სულისა, მაშინ ჩვენთვის აშკარა იქნება, რომ კახეთში ამ დროს ყოფილა ოთხასი ათასი სული. ეს რიცხვი აღემატება კახელების ახლანდელს რაოდენობასაც კი.

როგორ ჰხდებოდა ესა? რატომ არ ვერანდებოდა ქვეყანა, რომელიც თავის ძეთა დას-დასობით ჰკარგავდა სიკვდილით ბრძოლის ველზედ და ტყვედ წაყვანით სპარსეთში, ოსმალეთში, დაღესტანში და გადასახლებით რუსეთში? რის მეოხებით მრავლდებოდა ასე შეუპოვრად ჩვენი ერი? ეს ჰხდებოდა იმიტომ, რომ როგორც წინად მოვიხსენეთ, ნივთიერობითი კეთილდღეობა ხალხისა, მისი ქონება, მისი დოვლათი იდგა იმდენად მაღალ ხარისხზედ, რომ სიკვდილს ავადმყოფობისგან ჰხდიდა იშვიათსა და ყოელწლირი პროცენტი მომკვდართა იყო, რაც კი შეიძლებოდა ნაკლები. და ყველამ კარგად ვიცით, რომ სიღარიბე და ავადმყოფობა ერთი ათად და ოცად უფრო მომეტებულს ხალხსა ჰქვლევს, ვიდრე თვით ხანგრძლივი და უბედური ომი გარეშე მტრებთან.

III

ამ სწორედ საკვირველს მოვლენას, დოვლათის სიუხვის გარდა, სხვა მიზეზებიცა ჰქონდა. დიდი ხანია ნათქვამია: კაცი არა მარტო პურიტ იქმნების ცოცხალიო. ქართველს ერს, გულჩვილს, გულწრფელს და მგრძნობიარეს, მარტო კუჭის სიმადღრე ვერ აატანინებდა ისე ადვილად ხშირს სისხლის დენას მარღვებიდგან, თუ სხვაგვარ სიკეთესაც არ ეცხოვლებინა მისი ხიფათიანი არსებობა. ეს სიკეთე მდგომარეობდა იმაში, რომ დამჩაგვრელს უღელს მონობისას მოკლებული იყო და სარგებლობა იმისთანა განწყობილობით წოდებათა შორის, რომელიც ხალხს ამხნევებდა და ადვილად ატანინებდა გარეგან გაჭირვებათა. ბატონ-ყმობის საძაგელს სენს მაშინდელს დროში სრულიად სხვა ხასიათი და თვისება ჰქონდა.

თავადაზნაურნი მაშინ ფუფუნებით ცხოვრებას როდი იყვნენ მიჩვეულნი. როგორც პირველი რიგის მამულიშვილნი, ისინი მუდამ შეიარაღებულნი იდგნენ ბრძოლის ველზედ, მარტივს, სპარტანულს ცხოვრებას მიჩვეულნი. მათი მოთხოვნილებანი თითქმის არაფრით განირჩეოდნენ გლეხთა მოთხოვნილებათაგან. ამიტომ ბატონები მაშინ ყმებისგან იღებდნენ მცირე გადასახადსა. ამასთან გლეხის ერთგულობა, სიყვარული, მათთვის მიუცილებელს საჭიროებას შეადგენდა, რადგანაც ორივე მხარე ერთს ტაფაში იწოდა, გლეხნი აძლევდნენ თავად-აზნაურთ მხარესა, იყვნენ მათი მცველნი, საზოგადო მხნეობით იგერიებდნენ მტერსა, ერთმანეთს უყოფდნენ ჭირსა და ლხინსა. გლეხთა და თავად-აზნაურთა შორის ჩამომდგარი არ იყო არარაიმე მესამე, უცხო ძალა, რომლის შემწეობით და დახმარებით უკანასკნელთ შესძლებოდათ დაეჩაგრათ გლეხნი. იმასაც კეთილი გავლენა ჰქონდა ამგვარ განწყობილებაზედ გლეხთა და თავად-აზნაურთა შორის, რომ სპარსეთი და ოსმალეთი, სადაც ჩვენებს ხშირად მისვლა-მოსვლა ჰქონდათ ხან ნებით და ხან უნებლიეთ, სრულიად მოკლებულნი იყვნენ ბატონყმობის სენსა, უთანასწორობასა ერთსა და იმავე სარწმუნოების შვილთა შორის. არისტოკრატიულ სიბრიყვეს მაშინ ჩვენში ადგილი არა ჰქონდა. თავადაზნაურობა შემკული იყო ვაჟკაცობით, მხნეობით, გულადობით, სამშობლოს წინ დიდი სამსახური მიუძღოდა და სათაკილოდ მიაჩნდა გვარეულობით, ჩამომავლობით ეამყნა. კაცი ჩამომავლობით მხოლოდ მაშინ ამპარტავნობს, როდესაც მოკლებულია კაცურ თვისებათა, ადამიანურ სიკეთესა, ჩვენი თავადაზნაურობა კი მდენად ჰრაცხდა თავის თავს თავისუფალს ამ ნაკლულევანებისაგან და იმდენად იმედი ჰქონდა თავის პიროვნებითის ღირსებისა, რომ ვგონებთ, თვითონვე გამოსთქვა ანდაზა: „თუ კაცი თითონ არ არის, ცუდია გვარიშვილობა“. ბატონი ხშირად იყო პატრონი, მოსარჩელე და მფარველი თავის ყმებისა და არა მათი ტვინის ამომწოვი. იმას სასიქადულოდ მიაჩნდა თავის ყმების კეთილმდგომარეობა, მათის დოვლათის სიუხვე და ბედნიერება. მარტო ამ სათნოიანი განწყობილებით ბატონთა და ყმათა შორის აიხსნება ის ფაქტი, რომ ტყვეობიდან დაბრუნებული გლეხები, რომელნიც ერეკლეს ბრძანებით ყმობისგან სრულიად განთავისუფლებულნი იყვნენ, თითონვე ეძებდნენ ბატონებს და თავის ნებით უბრუნდებოდნენ მათ, „რათა არ დარჩენილიყვნენ ღვთის ამარა, უპატრონოდ და უმფარველოდ“. რასაკვირველია, ბატონყმობა, როგორც ბუნების წინააღმდეგი და ადამიანის ღირსების დამამცირებელი დაწესებულება, მაშინაც საძაგელს სენს შეადგენდა, მაგრამ, ვიმეორებთ, ეს სენი მოკლებული იყო თავის გამრყვნელს და დამამხობელს თვისებასა.

მართალია, საქართველოს ფეოდალებს შორის იშვიათად არა სჩნდებოდნენ პირნი, რომელნიც, როცა თავისს საკუთარ ინტერესს, თავის გულის წადილს ვერ მიეწეოდნენ ხოლმე საკუთარის ძალით, „გულ-ქვავად მიმართავდნენ საქართველოს დაუძინებელ მტერთა და მათის აურიცხველ ჯარებით შემოესეოდნენ თავიანთ სამშობლოსა და აოხრებდნენ მას“, - მაგრამ ეს ფაქტი ამტკიცებს, მხოლოდ სისამაგლეს, სიმახინჯეს, პირუტყვულს თავმოყვარეობას და მხეცურს შეუბრალებლობას ზოგიერთი თავადაზნაურისას და არა მთელის წოდების სიწამხდრეს და ღალატსა. ამგვარი ღალატი ქვეყნისა დიდს ვნებას აძლევდა არა მარტო გლეხთა, არამედ თავადაზნაურობასაც. შემოსულს მტერს ებრძოდნენ, თავს აკლავდნენ არა მარტო გლეხები, არამედ თავადაზნაურნიც, რომელნიც ყოველთვის პირველ დასში იბრძოდნენ წინააღმდეგ მტერთა და მოღალატეთა... ვერც ერთ ერს ვერ დაასახელებთ ვერც ძველს ისტორიაში და ვერც ახალში, რომელიც მოკლებული ყოფილიყოს ამგვარს შინად გამცემელთა. ათინელებზედ ნიჭიერი და თავისი ქვეყნის მოყვარე ერი დედამიწის ზურგს ჯერედ არ აღუზრდია, მარამ გადაფურცლეთ ამ საკვირველის ერის

ისტორია და მთელს გუნდს შევხდებით მოლალატეთა, გამცემელთა. ზოგნი მათგანნი აქეზებდნენ თავისს მშვენიერს და ბედნიერს სამშობლოზედ სპარსთა, ზოგნი სპარტელთა, ზოგნი მაკედონელთა და სხვათა. მარტო ალკივიადის ლალატმა იმდენი ვნება მიაყენა ათინასა, რამდენიც ვერ შესძლეს სპარტის ყველა სარდალთა, და ისე მიასუსტა, რომ შეიქმნა ერთი უმთავრესი მიზეზი ათინის დამხობისა სპარტისაგან. მაგრამ ესა და ამგვარი ფაქტები რას ამტკიცებენ? ნუთუ მას, რომ ათინის ერის დაწინაურებული წოდება, რომლისაგანაც გამოდიოდნენ მამულის მოლალატენი, იყო გარყვნილი, დამახინჯებული და სამშობლო ქვეყნის მტერი? ამგვარ დასკვნამდის არავინ არ მისულა და არც არავინ მივა ათინის არისტოკრატის შესახებ. ამიტომაც დიდს უსამართლობას ჩავდივართ, როდესაც ჩვენ, ზოგიერთი თავადაზნაურის მოლალატეობის გამო, მთელს წოდებაზედ ვამბობთ: „ისეთი სასტიკობა, მხეცური დაუნდობლობა, როგორც ჩვენმა თავადაზნაურობამ გამოუჩინა თავის სამშობლოს, არსად და არავის არ გამოუჩენია“.

ჩვენის აზრის შერყევა არ შეუძლია იმ ფაქტსაც, რომ ძველის კანონის ძალით თავადის მკვლელს უნდა გადახდომოდა ორმოცი ათასი თეთრი და უბრალო მონის მკვლელს კი მარტო ოთხასი. ჯერ საჭიროა დამტკიცდეს, რომ ეს კანონი მოქმედი კანონი იყო და არ ეკუთვნოდა ძველის საუკუნეების მკვდარ კანონებსა, რომელთა ძალა გაუქმებული იყო ცხოვრების და ისტორიის მიმდინარეობით. ამგვარი მკვდარი კანონები, შუასაუკუნეებიდგან დარჩენილნი, ეხლაც ბევრნი მოიპოვებიან ევროპის ყველა სახელმწიფოებში. ინგლისში, მაგალითად, აქამდის გაუუქმებლად არსებობს ქალაქზედ სასტიკი შუა საუკუნეების კანონი ბეჭვდის შესახებ, მაგრამ ნამდვილად კი ბეჭვდა სრული თავისუფლებით მოქმედებს. ბევრი გარემოება, წინედ ნახსენები და შემდეგ მოხსენებული, გვამღევეს საბუთს ვიფიქროთ, რომ მკვლელობის შესახებ ჯარიმის დიდი განსხვავება ჩვენში ეკუთვნოდა უმოქმედო კანონებსა, უძლურს ძველ დაწესებულებათა... მაგრამ, ვთქვათ, რომ მოხსენებული კანონი გამოდგა მეტნაკლებობით მოქმედი და არა მკვდარი დაწესებულება, - ეს გარემოებაც ჩვენს აზრს ვერ დაარღვევს. ეს კანონი მხოლოდ იმას ამტკიცებს რომ ჩვენს წარსულს ცხოვრებას, როგორც ევროპის ყველა სახელმწიფოებისას, არისტოკრატული დაწესებულება ჰქონდა, მაგრამ განა ჩვენ იმას ვამბობთ, რომ ჩვენში თავადი ბატონი არ იყო და გლეხი ყმა? ჩვენ მხოლოდ იმაზედ ვდგევართ, რომ ჩვენის ქვეყნის მდგომარეობა, პოლიტიკური გარემოებანი იყო იმგვარი, რომ ბატონყმობის უღელს ამსუბუქებდა და შეჰქონდა მასში სათნო ელემენტი, ადამიანური ურთიერთობა გლეხთა და თავადაზნაურთა შორის ... ნამდვილი დამყავებული პატრიოტობა იქნება - სთქვას კაცმა, რომ არა სხვა ქვეყანას არა ჰყოლია იმისთანა ღვაწლიანი თავადაზნაურობა, როგორც ჰყავდა ჩვენს საქართველოსო. მეორეს მხრით არა უკეთესი უკიდურესობა მოსდით მათ, რომელნიც ჰქადაგობენ, რომ ჩვენისთანა მხეცური, დაუნდობელი და ქვეყნის მოლალატე თავადაზნაურობა არავის და არას დროს არ ჰყოლიაო. ეს აზრი უსამართლობას შეადგენს არა მარტო თავადაზნაურობისა, არამედ გლეხების წინაშეც. ვაჟო, თუ ასეთი უსამაგლესი და უმაგნესი რამ იყო ჩვენი თავადაზნაურობა, რატომ გლეხობა არ აჯანყდა მის წინააღმდეგ და არ ამოჟლიტა? ნუ ვინ იტყვის, რომ გლეხობას არ შეეძლო ეს მოეხდინა. იგი შეადგენდა დიდს უმრავლესობას ერისას, იყო დაიარაღებული, ბრძოლაში გამოცდილი და ამასთან თავადაზნაურობაც მოკლებული იყო მოსარჩელე ძალას: სამუდამო ჯარი, რომელიც ყველგან არისტოკრატისა შველოდა და გლეხობას ხელს უკრავდა, ჩვენი არ არსებობდა და მეფის უფლებასაც აკლდა ძალა და ღონე. „თუ რომელიმე უფლება ხალხზედ არის მისთვის მიძიმე და მასთან იგი უსარგებლოა მისთვის, ხალხი დიდხანს არ დაანარჩუნებს ამ უფლებას შეუმსვრელსა“, ამბობს ერთი საფრანგეთის მწერალი. ჩვენი

ისტორია სრულიად არ წარმოადგენს იმისთანა მაგალითსა, როგორც გლეხების ბრძოლა არისტოკრატის წინააღმდეგ საფრანგეთში დიდის რევოლუციის დროსა და გერმანიაში მეთექვსმეტე საუკუნის განმავლობაში. ჩვენი თავადაზნაურობის და გლეხების ურთიერთობითი განწყობილება უფრო მოგვაგონებს ინგლისსა, სადაც არისტოკრატია დაახლოებული, დაკავშირებული იყო ხალხთან და მასთან შეერთებული იბრძოდა მეფის უფლების წინააღმდეგ... იმ ფაქტიდან, რომ ჩვენი ისტორია არ წარმოადგენს გლეხობის აჯანყებას, ბრძოლას, ომებს ბატონების წინააღმდეგ, გამოდის შემდეგი აუცილებელი დილემა: ან ჩვენი გლეხი იყო მთლად უგუნური, სრულიად უძლური, გაუბედავი, ყოველ პროტესტის ძალას მოკლებული და პირუტყვეულის მოთმენით ზიდავდა მონების უღელს, რომლის მოშორებას მას ადვილად შეეძლო - და მაშასადამე მკვდარს ელემენტს წარმოადგენდა, ან თავადაზნაურობა არ იყო მოკლებული შებრალებას, სათნოებას და ადამიანურს განწყობლებას გლეხებთან. ჩვენ მეორე დასკვნას ვადგევართ და უარსვყოფთ პირველსა და არა მარტო იმიტომ, რომ იგი უსაფუძვლოა, არამედ იმიტომაც, რომ იგი უნუგეშა. ჩვენის ქვეყნის მომავალი დამყარებულია გლეხობის წარმატებაზე, როგორც უმრავლესს და მშრომელს წოდებაზედ, მის აღორძინებაზედ. მაგრამ რა იმედი უნდა გვქონდეს მისი, თუ იგი ათასის წლის განმავლობაში წარმოადგენდა გონებით, ზნეობით და ფიზიკურის მხრივ მხოლოდ უძლურებასა, არაფრობას?!.. არაფრიდან თავის დღეში არაფერი არ გამოსულა. თუ ჩვენი წარსული ცხოვრება ერთის მხრივ წარმოადგენდა მხეცურს, უღმობელს მჩაგვრელებსა და მეორეს მხრით მიწასთან გასწორებულს მონებსა, რომელნიც პირუტყვეულად, ხმამაღლებლივ ითმენდნენ არაადამიანურს მდგომარეობასა, მაშინ მომავალზედ სრულიად უნდა ხელი ავიღოთ და მკვდართა თანა ჩავირიცხნეთ. როცა ამგვარს აზრს ჩვენის წარსულის შესახებ ჰქადაგობენ იმისთანა უგულო, უცხო ჩინოვნიკები, როგორც ბერჟე და მისი ამქრის ვაჟბატონები, ეს სრულიად საკვირველი არ არის, რადგანაც მათ ჰსურთ დაიმსახურონ ჩვენის გამომხსნელების სახელი და მუდამ საყვედურის საბუთი ხელში ეჭიროთ. მაგრამ არ შეიძლება განცვიფრდეს კაცი, როდესაც მთელი დასი ჩვენის ინტელიგენციისა იმავე აზრს ადგია და ამგვარს მსჯელობას ავრცელებს: წინედ არაფერნი ვყოფილვართ, ახლაც არაფერნი გახლავართ, მაგრამ.. მაგრამ შემდეგში კი ბრწყინვალე მომავალი გველისო. ჩვენ კი იმ აზრისანი ვართ, რომ უწინ ჩვენც რაიმე ვყოფილვართ, ჩვენც გვქონია მნიშვნელობა, ჩვენცა ვრეულვართ ერთა დასში, და თუ ახლა ძლიერ უკანა ვართ ჩამორჩენილნი და დავრდომილნი, რაიმე მნიშვნელობას მოკლებული, ამის დამწამავენი არიან ახალნი გარემოებანი, რომელთა ცვლილების შემდეგ ჩვენი მდგომარეობაც შეიცვლება და მტკიცედ დავადგებით პროგრესის გზასა. ამ ცვლილებაზედ არის დამოკიდებული, როგორც ეროვნული წარმატება, ისე სოციალურ მდგომარეობის გაუმჯობესება.

რასაც შემდეგში ვხედავთ მტრულს განწყობილებას, საშინელს სიძულვილს ყმებსა და ბატონებს შორის, ტვინის ამოწოვას გლეხებისას ბატონების მხრივ, წყვეტას და ჟლეტას ბატონებისას გლეხების მხრივ - ყოველვე ეს დაიბადა ამ საუკუნეში, როცა ბატონსა და ყმას შუა ჩამოსდგა შტიკი და შუბი, რომელთა მოხმარება გლეხების წინააღმდეგ ადვილი იყო, როცა თავად-აზნაურობამ დასტოვა ღვაწლიანი არსებობა, მარტივი ყოფა-ცხოვრება და მიეცა ცუდაობას და პირუტყვეულ ფუფუნებას, როცა მან მოინდომა გლეხების ოფლით არისტოკრატული სადგომი გაეკეთებინა, მოერთო ძვირფას ევროპიულ ავეჯითა, ზედ ჩაეცვა ინგლისის მაუდი, ჰოლანდიის ტილო, ვარშავის წაღები, ხშირად ესვა შამპანის ღვინო და ლიონის აბრეშუმეულობით, პარიზის მოდეებით მოერთო თავისი ცუდა ქალბატონები...

როცა მოაკლდა უწინდელ ვაჟკაცურთ თვისებათა და დაიწყო ამაყოფა, ამპარტავნობა არისტოკრატიზმით, გვარიშვილობით, რომლის იქით აღარაფერი გააჩნდა.

კიდევ უფრო მომეტებულად ამსუბუქებდა ხალხის ცხოვრებას, ავსებდა მას ნუგეშით, კაცურ თავმოყვარეობით და ადვილად ატანინებდა მრავალს ხიფათს და განსაცდელს განსაკუთრებით თვისება მეფის უფლებისა ჩვენში. საოცარია და მეტად მანუგეშებელი მამულისშვილისათვის ის ისტორიული მოვლენა, რომ ჩვენმა ერმა, აზიის კუთხეში მცხოვრებმა, გარშემო აზიურ ხალხებით და დაწყობილობით შეზღუდულმა, მეფის უფლებას მისცა ნამდვილი ევროპიული თვისება, ხასიათი. ჩვენში მეფე სრულიად არა ჰგვანდა სპარსეთის, ინდოეთის და ჩინეთის დესპოტებს, განმარტოებულებს, მიუკარებლებს, რომელთა პირის ხილვაც კი თითქმის მიუტევნელ ცოდვას შეადგენდა. ჩვენში მეფე იყო თავისი ერისათვის არა რაღაც მრისხანე, უწყალო, უზენაესი არსება, არამედ მზრუნველი და მოსიყვარულე მამა, რომლის სასახლის კარი ღია იყო ყველასათვის; „მდიდართა, მოკლებულთა, სნეულთა, მშიერთა, ობოლთა და ქვრივთათვის. ყველას ჰქონდა ნება და კადნიერება მიემართა მეფისადმი და ეთხოვნა სამართალი, შეწევნა და ნუგეშისცემა. მეფე ხშირად იყო ძვირფასი სტუმარი არა მარტო თავადაზნაურის ხალხებისა, არამედ გლეხის დარბაზისაც და ქვრივ-ობერის ქობისაც, ხშირად მას გულითად მეგობრებად ჰყვანდნენ გლეხთაგანნი, როგორც, მაგალითად, მეფე გიორგის - იოანე კვეზერელი, მუდამ მისი მესაუბრე, მის სადილზედ განუმორებელი, რომლისათვის მეფის კარი ღია იყო მარადის“.

ამგვარ კალაპოტზედ ჩამოისხა თავდაპირველადვე მეფის უფლება ჩვენში და ბოლოს ჟამადის არ შეუცვლია თავისი განსაკუთრებითი თვისება, წინააღმდეგ აზიურ მაგალითების გავლენისა. სხვათა შორის მრავალი ანეგდოტები თამარ მეფეზედ ცხადად გვიხატავენ თვალწინ იმ მოყვარულს სიახლოვეს, რომელიც ძველადგანვე არსებობდა ჩვენს ერსა და თვით დიდებულთა ხელმწიფეთა შორის. ეს სიახლოვე მეფისა ერთან მის უფლებას არამც თუ არ ამცირებდა და არ ასუსტებდა, უფრო აძლიერებდა და ამტკიცებდა, რადგან ქართველების ნაკლულევანებათა შორის ადგილი არ ჰქონდა ამ სიბრიყვეს, რომელიც პატივსა სცემს მხოლოდ უცნობელს და შორეულს და აბუჩად იჭერს ცნობილს და დაახლოვებულს. ამ მამაშვილური განწყობილებით მეფესა და ერს შუა აიხსნება ის ფაქტი, რომ მეფე გიორგის სიკვდილის შემდეგ, თუმცა სამეფო სახლის განხეთქილებამ და უკუღმართობამ ბოლოხანს მეტად ჩააშხამა ხალხს სიცოცხლე, მაინც არც ქართლს და არც კახეთს მეფობის მოსპობა არ ჰსურდათ და, რადგანაც მემკვიდრე დავითი, მომლოდინე რუსეთიდგან ნებართვისა, დაგვევირგინებას აგვიანებდა, აღარ მოითმინეს: მეფედ იულონი აღიარეს და ამ ღირსებით იხსენიებდნენ მას ყველა ეკლესიაში.

ამ მეგობრული სიახლოვით დაბალის ხალხისა მაღალ წოდებასთან და თვით მეფესთან აიხსნება ის მეტად შესანიშნავი ფაქტი ჩვენს ცხოვრებაში, რომ გლეხობაც ლაპარაკობდა და ახლაც ლაპარაკობს, თუმცა უფრო ნაკლიანად, იმავე დარბაისლური, განვითარებული, თავაზიანი წმინდა ქართულის ენით, რომელსაც ხმარობდნენ მაღალნი წოდებანი და რომელიც აქამდის შეადგენს აშკარა შურის საგანს სხვაფრივ იღბლიან სომეხთათვის... სიწმინდე გლეხების ენისა იყო შედეგი მისი გონების გახსნილობისა და ზნეობითის სიმადლისა. ვის ჩვენგანს არ შეუნიშნავს ამ ოცის წლის წინად ის ფაქტი, რომ მოხუცებულნი გლეხნი აშკარად განირჩეოდნენ ყმაწვილისაგან მართებულობით, მეტყველობით, დარბაისლობით, კაცური ღირსეული ყოფა-ქცევით. ვარანცოვის დროს რუსის

ჩინოვნიკები ჩვენს ხალხთან ძალიან დაახლოვებულნი იყვნენ: იცოდნენ მისი ენა და ხშირად ნათელ-მბრუნავ უხდებოდნენ გლეხებსა..

მაგრამ ჩვენის გლეხობის ენის სიწმინდეს და გონების გახსნილობას ჰქონდა სხვა უფრო დიდი მიზეზი: ეხლანდელი გლეხი გამოჰყოფს თუ არა სოფლიდგან თავს, თითქოს უცხოეთში ჰგრძნობს თავისთავსა. მისი დედა-ენა, მისი მეტყველება აღარაფერშია გამოსადეგი. მაღალ საზოგადოებაში მისი ან სრულიად არაფერი ესმის, ან თუ ესმის, არ ჰკადრულობს მის ენას, აბუჩად იჭერს მას, ყველა სასამართლოდგან იგი გამოდევნილია და უფლებამართმეული. გლეხი სრულიადაც რომ აღჭურვილი იყოს ქართულის მჭერმეტყველობით ყველა სასამართლოში, დაბალში, გინდა მაღალში, ისეთივე უძლურია, როგორც მუნჯი. სხვისი მას არაფერი ესმის, სხვებს მისი არაფერი ეყურებათ...ერთის სიტყვით, გლეხი თავის სოფლის გარედ თავისთავს ჰგრძნობს რაღაც პირუტყვად, რომლისას ყველაფერს ფასი და უფლება მოკლებულ აქვს. ამიტომაც ჩვენი გლეხი, თუ საშინლად არ გაუჭირდა, თავისი სოფლიდგან არ გამოდის. ეს გარემოება მეტად ავიწროებს გონებას და უღარიბებს ენასა. ახლანდელი მოქრთამობა მოხელეებისა და უწყალო ტვინის წოვა ლატაკის გლეხებისა შემძლებელის გლეხებისაგან არის პირდაპირი ნაყოფი ჩვენის გლეხის ამგვარის უკან დახვევისა, გაველურებისა.

უწინ ეს ასე არ გახლდათ. ქართველი გლეხი მთელს საქართველოში ჰგრძნობდა თავისთავს, როგორც საკუთარ სახლობაში, შინაურობაში. ყველგან მისი ენა გაისმოდა, ყველა სახელმწიფო დაწესებულებაში ეს ენა სუფევდა, ყველას გლეხის საუბარი ესმოდა, ყველას ბაასს, ლაპარაკს შეგნებით მოისმენდა. ყველგან თავისთავს კადაც იცნობდა, ღირსეულს ვინმედ ჰრაცხავდა. უკანასკნელის მოხელედგან დაწყობილი თვით მეფე-დედოფლამდის ყველა გლეხს აგრძნობინებდა, რომ იგი იმგვარივე არსებაა, როგორც სხვანი, და თუ განირჩევა-ხარისხით, რაოდენობით და არა ვითარებით, შინაარსით, ადამიანობით. მაშინ გლეხს თავისი სოფლის დატოვება როდი ეჯავრებოდა, ხშირად მას დავლილი ჰქონდა მთელი საქართველო, არა იშვიათად ხედავდა გარე-შემოზღუდულს უცხო ქვეყნებსაც და ხანდისხან ჰქელავდა იმისთან შორეულ ქვეყნების მთებსა, როგორც ავღანისტანია. აი რისთვის იყო მაშინ გლეხის ჰორიზონტი ფართო, გლეხი იყო მდიდარი სხვადასხვა ერის შთაბეჭდილებით და გამოცდილებით და ამიტომ შედარებით ბევრით მაღლა იდგა ამდროინდელ გლეხებზედ გონების განსხნილობით, ენის მეტყველობით და ადამიანური თვისებით.

გამოკვლეულნი სახელმწიფო დაწყობილებანი შეადგენდნენ გამახცოველებელს წყაროს, საიდგანაც ჩვენი ერი შესვამდა იმ მხეობის ძალას, რომლის მეოხებით იგი არ ეპუებოდა მრავალთა უბედურებათა, არ ეჩაგვრინებოდა ხშირად შავის ბედსა და გულგაუტეხლად ებრძოდა აუარებელ განსაცდელთა. ეს თვისება ჩვენის ერისა, ეს შეუპოვრობა წინაშე დაუსრულებელ ვაი-ვაგლახისა ერთობ რიტორიულად, მაგრამ გარკვევით აქვს გამოხატული მეფე გიორგის ცხოვრების ავტორს ერთს ტირადაში, რომელსაც საინტერესოდა ვრაცხთ მოვიყვანოთ აქ : „ დიდი იყო დროთა ამათ (მეფე გიორგის გარდაცვალების დრო) ამბოხი და შფოთი და მასთან დიდი ლხინი და შექცევა დიდთა და პატარათა; არ ეკვირვებოდნენ ამას მრავალნი და არცა ჰგრძნობდნენ ამას უშვერად და ჭირსა და ლხინსა აერთებდნენ. ესრედ იყო მაშინ და ესრედვე არის დღესა(?) ქართველთა ერი ძველი და მრავალთა ჭირთა და შევიწროებათა მნახველი, ადვილად მიიღებდა მწუხარებასა და ადვილად განიკურნებდა თავსა, ვითარცა ჭირნახადი. გავლილი ცეცხლსა, ვითარცა ბრძმედსა შინა ოქრო, იყო ნათლად

და წმინდად საჩვენებელი; ქსერქსისავე დროს 400 წლის წინედ ქრისტესი შეეჩვია სპარსთა უფლებასა და ჰქელავდა მათთან ერთად ეგვიპტესა და ატიკისა მათა და ბართა, ვითარცა ჰეროდოტი ამბობს. ხმალი ქართველთა დელავდა ომსა და ბრძოლასა პირისპირ მაკედონელთა დროსა გმირისა მათისა, მეფისა ალექსანდრესა. შერჩეული არაბთა უფლებასა და ვერ დამორჩილდა მათ სრულებითა მონებითა. მორჩილი ქრისტეს მცნებათა, იყო ურჩი ბერძენთა ანუ ბიზანტიის იმპერატორთა, რომელნიც იპყრობდნენ ზღვისა შავისა პირთა, მისცემდნენ მეფეთა ქალთა და წარიყვანდნენ მეფესა ქალთა თავისთა სასძლოდ. ჩინგიზი და თემურ ლანგი უქცევდნენ ქართველთა მეფობასა და ქართველნი კვალად განახლდებოდნენ. მიძინებულნი მტერთა და უცხოთა ნათესავთა დასხმისაგან, კვალად განიღვიძებდნენ. პოლიტიკა შაჰ-აბაზისა ამოფხვრისათვის ქრისტიანობისა ქართველთა შორის დაშთა უნაყოფოდ. ხმალი ქართველთა ტრიალებდა ავღანისტანისა მთებზედა, ვაჟკაცობა და მათი გმირობა განაკვირვებდა სპარსთა და ყენთა. თვით ყენი მიუწოდებდა ქართველთა მეფეთა დასაჯელად მემბოხეთა ავღანთა. თურქნი, მეზობლად მოკრულნი ქართველთა, იშიშოდნენ შემოსვლასა და შინ ქართლსა და კახეთსა შეუვალსა. ქართველთა ესრეთ მრავალ საუკუნეებთა გამოცდილთა და ცეცხლში, ვითარცა პური, გამომცხვართა, ვერ ერეოდეს ვერც შინაგანი, ვერც გარეგანი მწუხარება. გაღელვებული თავისუფლებითა და განლაღებული მთებითა ეცინოდა ბედსაც და უბედობასაცა”.

მართალია, საქართველო იშვიათად არ იყო გარეგან დამოკიდებულების ქვეშ, მაგრამ ეს დამოკიდებულება განისაზღვრებოდა ცოდაოდენი ყოველწლიური ხარკით, რომელიც უსიამოვნო საგანს შეადგენდა მხოლოდ მეფის თავმოყვარეობისათვის. შინაგან მმართველობას იგი თითქმის არ ეხებოდა, ერი მის გავლენას სრულიად არა ჰგრძნობდა და ყოველ შემთხვევაში დამჩაგვრელ თვისებას მოკლებული იყო. კაცსა, ერსა სჩაგრავს სისტემატიური უსამართლობა, შინაგანი ბრიყვობა, ყოველდღიური უღელი, რომელიც კისერში აწევს ხალხსა და ქედს ძირს ახრევენებს. ქარიშხალივით დაცემა მტრისა, რომელიც დამარცხდება, თუ გაიმარჯვებს, ორივე შემთხვევაში სტოვებს ქვეყანასა და ბრუნდება თავისს სამშობლოში - მხოლოდ დროების ხიფათს, წამის უბედურებას შეადგენს, რომლის კვალი მალე სრულიად ქრება ხალხის ცხოვრებაში. ამას გარდა უფრო მახლობელი ჩვენი მეზობელი და უფრო საშიში- სპარსეთი იშვიათად არ იყო გულწრფელი და გულითადი ჩვენი კეთილისმყოფელი. ბევრი ცუდი ნაკლულეევანება ჰქონდათ სპარსელებს, მაგრამ პოლიტიკურს იეზუიტობას, სიკეთის დაუნახაობას და უმაგალითო უმადლობას კი მათში ვერ ჰპოვებდით. ისინი ავ-კარგიანები იყვნენ. თუ მტრობას გვიხდიდნენ მხეცურის დაუნდობლობით და შეუბრალებლობით, სამაგიეროდ სიკეთისათვის იცოდნენ უხვი მოყვრობა და თავდაუზოგველი მეგობრობა. მოვიგონოთ, მაგალითად, განთქმულის სარდლის ნადიმ-შაჰის ანუ თამაზ-ხანის მოქმედება შესახებ ჩვენის ქვეყნისა. მის ძლევამოსილ ჯარში დიდძალი ქართველობა ერია და მათის შემწეობით და კახეთის მეფის თეიმურაზის დახმარებით შაჰმა საშინლად დაამარცხა ოსმალეთი, დაიმორჩილა ავღანისტანი და ხარჯი დაადო თვით ინდოეთსა. ეს სიკეთე ქართველებს და საქართველოს მან ერთი სამად და ოთხად გადაუხადა: შეაერთა ერთს მთავრობას ქვეშე ქართლი და კახეთი, დამორჩილებულ ქვეყნებში დიდძალი მამულ-დედული დაურიგა ქართველებსა, საქართველოში გამოაცხადა შეუხებლობა შინაურის მმართველობისა, თავისუფლება სარწმუნოებისა, სპარსეთში ბევრი უმთავრესნი სახელმწიფო თანამდებობანი ჩააბარა ქართველებსა და თავის გვერდით ღვიძლი შვილივით გამოუზარდა საქართველოს თეიმურაზის შვილი სახელოვანი მეფე ერეკლე... აღსაზრდელად ამოიჩნია არა

გადამბირებელი მიმართულება და სპარსელები, არამედ ეროვნული გზა და სპარსეთში მყოფი ქართველი პატრიოტები.

IV

ვაჟკაცობა, გულადობა და მამულისათვის თავის დადება შავთა დროთ ვერ შეეცვალათ და უწინდელსავით ჰღვიოდნენ ქართველების გულში, ქართულ საუკუნეში რუსეთის ჯარზედ მამაცი მთელს ევროპაშიაც არ მოიპოვებოდა, მაგრამ ქართველებმა არა ერთხელ დაამტკიცეს, რომ ისინი მამაცობით და შეუპოვრობით უკან არ ჩამოურჩებოდნენ სუვოროვის სკოლაში გაწვრთნილს თანა-მორწმუნე გმირებს. ამ მხრით მეტად შესანიშნავი არის ომი აზატ-ხანთან, ასპინძის ომი და ალა-მაჰმად-ხანთან ბრძოლა. აზატ-ხანი, ნადირ-შაჰის სიკვდილის შემდეგ, სპარსეთის მბრძანებლად გამხდარი, 1752 წელს თავს დაესხა ერევანსა. ერეკლე სამი ათასის ჯარით სწრაფად გაეშურა ერევნისაკენ, რადგან იგი საქართველოს მფარველობის ქვეშ იყო. ერთს მაღლობზედ დაბანაკებულს ქართველს ჯარს უცებ გარს შემოერთყა აზატ-ხანი თვრამეტი ათასის ჯარით და მრავალი ზარბაზნებით. და რა მოჰხდა? ნამდვილი სამხედრო სასწაული. სამი ათასმა ქართველმა თვრამეტს ათასს სპარსს სძლია, წაართვა ბანაკი, ზარბაზნები, მთელი სიმდიდრე, გააქცია და სწორედ კუდით ქვა ასროლინა.

1769 წელსა რუსეთის იმპერატრიცამ, ეკატერინემ, გამოუცხადა ომი ხონთქარსა. ამ დროს ხონთქარი მეგობრული განწყობილებით იყო ერეკლესთანა და უფრო დაახლოებულს კავშირს ეძებდა. ერეკლესათვის ამგვარი განწყობილობა ხონთქართან ძალიან გამოსადეგი იყო, რადგანაც ყენი მტრულად უცქეროდა მას იმ მიზეზისა გამო, რომ საქართველო დამოუკიდებელი იქმნა სპარსეთისგან. ეკატერინემ გამოუგზავნა ელჩი და სთხოვა ერეკლეს გამხდარიყო მისი მოზავე, დაერღვია მშვიდობიანობა სულთანთან, გამოეცხადებინა მისთვის ომი და რუსეთის ჯართან ერთად ემოქმედა ოსმალის ჯარის წინააღმდეგ. ერეკლეს მავნებლად მიაჩნდა თავისს სამეფოსთვის ეკატერინეს სურვილის ასრულება, მაგრამ ქართველურად ხათრი ვერ გაუტეხა. დაჰყვა ნებას და მიიღო ლაშქრობაში მონაწილეობა. 1770 წლეს ასპინძასთან, ახალციხის მაზრაში, შეხვდნენ ერთმანეთს ერთის მხრივ ქართველ-რუსის ჯარი და მეორეს მხრით ხვანთქარის რაზმები და ლეკთა ჯარი. რუსის უფროსმა, გენერალმა ტოტლებენმა სწორედ ბრძოლის დაწყების წინედ ომზედ უარი განაცხადა: „მე მივიღე ბრძანება იმპერატრიცისა, რათა დაუყოვნებლივ შევწყვიტო ბრძოლა სულთანის ჯართან და დავბრუნდე ახლავე რუსეთში, რადგანაც ზავი უკვე ჩამოვარდნილია ჩვენსა და ოსმალეთს შორის“, სთქვა გენერალმა, გასწია უკან თავისი ჯარით და დასტოვა გაოცებული და გაბრაზებული ქართველები პირისპირ მრავალის მტრისა. თვით განთქმულის ჯარისათვის, თვით ნაპოლეონის ვეტერანებისათვის სათაკილო არ იქნებოდა ამისთანა შემთხვევაში ომის მორიდება, მაგრამ ერთი მუჭა ქართველი ჯარი არამც თუ უკან არ მოიქცა, არამედ გმირულად შეება ოსმალეთის მრავალთა რაზმთა, ევროპიულად გამოწვრთნილთა, და სრულიად დაამარცხა ბევრით თავისზედ უმრავლესი მტერი.

„აი ასპინძის გმირები,
ღირსებით თაყვანცემულნი,
რომელთ შეღებეს მტრის სისხლით
მტკვრის ზვირთნი აღელვებულნი“.

„მეორე დღესა მიმავალმან საქართველოდგან იმერეთსა ბაღდადის გზით გენერალმა ტოტლებენმა სცნო გამარჯვება ირაკლისა ოსმალს ჯარზე და სირცხვილეული გაემურა და მალე გადავლო მთა“.

აგრეთვე გმირული თავდადებულება გამოიჩინეს მამულისათვის ქართველებმა, სხვათა შორის აკადემიკოსის დუბროვინის მოწმობით, ალა-მაჰმად-ხანთან ბრძოლაში, რომელიც მოხდა 1795 წელსა. გაბრაზებული ერეკლეს კავშირით რუსეთთან, 70 ათასი ჯარით სპარსეთის შაჰი მოადგა თბილისს, სადაც ერეკლე მხოლოდ ხუთი ათასი კაცით იყო გამაგრებული, რადგანაც იმედი ჰქონდა მოკავშირე ჯარის დროზედ მოსვლისა. „ვფიცავ ჩეს ღმერთსა, რომ ჩემს მტრებში ჯერ ამისთანა მამაცი და შეუპოვარი მეომარნი არ მინახავს“, წამოიძახა ალა-მაჰმად-ხანმა, დუბროვინის მოწმობით, როცა დაინახა, რომ ერთმა მუჰა ქართველმა ჯარმა პირველი შეტევით მუსრი გაავლო მის უმრავლესს ჯარს, გააპო იგი შუა და მტრის საშინელის ჟღერით მიატანა თვით სპარსეთის ხელმწიფეს. როგორც სხვა დროს, ამ ბრძოლაშიაც გლებთა გამოიჩინეს ისეთივე თავგანწირული ვაჟკაცობა და მაღალი სიყვარული მამულისა, რომლითაც იყო შემკობილი თავად-აზნაურობა. მშვენივრად აქვს გამოხატული „სადღევრძელოს“ ავტორს ვაჟკაცური თავდადებულობა მამულისთვის სამას არაგველ გლებისა:

„აი სამასნი გმირები,
დუშეთით თბილისს მოსულნი,
მეფის შეწევნად და მის წინ,
მისთვისვე შეფიცებულნი:
„თუ გაგვიწყრება ღმერთი და
ვერა განვსდევნეთ მტრის ძალი,
იყოს შერცხვენილ, ვინც ჩვენგან
შინა წავიდეს ცოცხალი!“

და გარდიწერეს პირჯვარი,
ვაჟკაცებრ ხმალი იშიშვლეს...
და შავარდენებრ მივარდნენ
სპარსთა ურიცხვსა სიმრავლე!
შესძრეს, გაფანტეს... მარამა
ზედ თავიც თვისი დააკლეს
ფიცი ვაჟკაცთა წმინდა არს,
მათც სიკვდილით შეამოწმეს!...:“

მართალია, ომი უბედურად გათავდა ქართველთათვის, მაგრამ ეს იმიტომ მოხდა, რომ თვით სამაგალითო სიმამაცეც ყოვლად შემძლებელი არ არის და სამხედრო ისტორია არ წარმოადგენს იმისთანა მაგალითს, რომ ხუთი ათას კაცს დაეძლიოს სამოცდაათი ათასი ბრძოლაში დახელოვნებული და ძლევამოსილი ჯარი....

მეორე მხრივ თვით ამ დამარხებამ კიდევ თვალსაჩინო ჰქმნა საქართველოს სიძლიერე და ამტანობა. მოგეხსენებათ, რომ ადვილად ატანა დიდი უბედურებისა კერძო ადამიანის, თუ მთელის ხალხის მიერ უკეთესი ნიშანია მისი სიმტკიცისა, მხნეობისა და ძალოვნობისა. როგორ აიტანა საქართველომ თბილისის აოხრება, თითქმის ხუთი ათასის ჯარის გაჟლეტა და მრავალი ხალხის დახოცვა? არ გამოვიდა თბილისის ალების შემდეგ ექსვი თვე და ქართველთა ჯარმა სამაგიერო გადაუხადა სრული საწყაული განჯის ხანსა, რომელმაც უღალატა ერეკლეს, მიემხრო სპარსელებს და უშველა მათ თბილისის ალებაში და დარბევაში. თბილისის ალება მოხდა შემოდგომაზედ, ხოლო შემდეგს გაზაფხულზედ ქართველი ჯარი მიადგა განჯას, აიღო და კვლავ თავისი მორჩილი გახადა უწინდებურად. განა ეს ფაქტი ხმამაღლა არ ჰღალადებს, რომ საქართველოს სხეული იყო ჯერ კიდევ საღი, ძალღონით სავსე და დიდი სისხლის დენსაც კი ადვილად იტანდა?

ლევნი, კარგნი და ყოჩაღნი მეომარნი, ყოველთვის დამარცხებულნი რჩებოდნენ, როცა კი ქურდულად და მოულოდნელად არ დაესხმებოდნენ ხომე ქართველებსა. მოგვყავს ერთი შემთხვევა ჩვენის მაღალნიჭიერ პოეტის სიტყვებით:

რა ცეცხლი გაჩნდა გაღმა მხარს,
რა გრგვინვა მოდის ბრძოლისა?
მთლად დაღესტანი მოაწვა
გასაოხრებლად ყვარლისა!
ოცდარვა დღეა, რა ისმის
ხმა ომის შეუწყვეტლისა!
გაჭირდა, ციხე მისუსტდა,
სად არის ხელი მხსნელისა?

ორასი მხედრით სოლომონ,
ოთარი და რატიშვილი,
ნოდარის ძენი და ბოსტა,
დავით და ბებურიშვილი
გაჩნდნენ, დაჰკვივლეს.. ხმაღდახმაღ
შუა გააპეს ლეკთ ძალი
და გამოიხსნეს მბრწყინავი
კახეთის თვალი ყვარელი!“

ყველაზედ შესანიშნავი და იმედის მომცემი ის არის, რომ ამ ძვირფასი თვისებით შემკულნი იყვნენ მაშინდელი ქართველი ქალებიც. მათის მამულის ერთგულობას, ეროვნობის სიყვარულს, მაღალს ჭკუას და კაცურ გულს თვალწინ ცხადად გვიხატავს ჩვენის პოეტის ბარათაშვილის სოფიო, მათი წარმომადგენელი, მათი ტიპი. თუ პოემიდგან ისტორიაში ჩავხედავთ, იქაც შევხვდებით ამგვარ მაგალითებს: 1777 წელსა, მეუღლე გიორგი მემკვიდრისა ქეთევანი, ოცდაათი წლის ქალი, ასული ანდრონიკაშვილისა, თბილისიდან მუხრანს მიდიოდა სტუმრად. თან ახლდა მას სამასი ცხენოსანი, ღართის-კარის ვიწროებში რომ მოვიდა, გზა სრულიად შეკრული დაუხვდა; ხუთასი ლეკი სამ გზით იყო ჩასაფრებული ამ ძნელად გასავლელს ადგილსა და სრულიად შეუძებელს ხდიდა გზის გაკაფვას. გულად ვაჟკაცსაც კი უკან გამოაბრუნებდა ამისთანა უძლეველი დაბრკოლება, მაგრამ ქეთევანი მას არ შეუშინდა. იგი თვითონ მამაცურად მიუძღვა წინ თავის ცხენოსანთა, გააღრღვია სამგზით გამაგრებულნი ლეკნი და ჰქმნა სახელოვანი ძლევა.

„უკუქცეული შემოდგომად ერთის თვისა მუხრანით, მიიღო ერეკლემ გმირი რძალი თვისი თბილისსა დიდისა დღესასწაულობითა, ზარბაზნის ციხიდან სროლითა და ჩირაღით“.

მაშინდელ ქართველების ვაჟკაცობა და მამაცობა ევროპაშიაც კი საყურადღებო საგანს შეადგენდა. თვით ფრიდრიხი, სამხედრო გენიოსი, ძლეველმოსილი მებრძოლე მთელის ევროპისა, თავისს ჯარს ქართველების მამაცობას მაგალითად უდებდა და ეუბნებოდა: „იბრძოლეთ ისე შეუპოვრად, როგორც იბრძვიან ერეკლეს ივერნიო!“- „მე ვარ ევროპაში უძლეველი, ამბობდა იგივე გვირგვინოსანი, გმირი, ხოლო აზიაში- მეფე ივერიისაო“.

V

თუმცა საქართველოს მდგომარეობა დიდ ხანს იყო იმგვარი, რომ ითხოვდა მხოლოდ ხმლის მღელვარების ხელოვნებას და სრულიად არ უწყობდა ხელს პოლიტიკურ აზრების აღზრდასა, მაგრამ მაინც მეთვრამეტე საუკუნის დამლევს საქართველოს ჰყავდა შვილნი, რომელნიც იყვნენ შემკულნი, შორსგამჭვრეტელობით და ნამდვილი სახელმწიფო ჭკუით. ამ მამულიშვილებს ერთის მხრით კარგად ესმოდათ დიდი მნიშვნელობა და სარგებლობა პოლიტიკურის კავშირისა რუსეთთან, მეორე მხრით ნათლად ჰქონდათ გამორკვეული, რომ ეროვნობის გზის დატოვება, ნაციონალურთა ძალთა უარყოფა, გადაბირების გზაზედ

დადგომა, თვითმმართველობის გაცვლა შინაგანს და გარეგანს დამოკიდებულებაზედ ერს აყენებს დაუძღურების, დაწვრილმანების გზაზედ, მიჰყავს იგი უკან ყოვლის მხრივ და თუ დროით მან არ უშველა თავსა, არ გამოვიდა ამ ბუნების წინააღმდეგ მდგომარეობიდან, არ მოიპოვა სრული თვითმმართველობა, არ დაისაკუთრა შინაური ბატონობა და არ მიეცა ნაციონალურ ძალთა და ღონეთა გაძლიერებასა და აღორძინებასა, უსათუოდ გამობირდება, გაფუქსავატდება, დაეცემა, დაჰკარგავს გონების და ზნეობის ძალას, მოაკლდება თავისუფლებათა, დედულმამულიდგან დაჯდება ცალიერი და გარდაიქცევა ბოგანთა ნახირად, რომლის სახსენებლადაც კი ადრე თუ გვიან, ამოიფხვრება დედამიწის ზურგიდგან. ვის არ წაუკითხავს ჩვენგანს „ქართლის ბედში“ ის საკვირველი ბაასი ერეკლეს და სოლომონ მსაჯულს შორის, სადაც ეს უკანასკნელი მამულიშვილი წინასწარმეტყველური შეუცდომლობით უხატავს მეფეს საქართველოს მომავალს ბედს, როგორც მიუცილებელს შედეგს იმ წინდაუხედავ პოლიტიკურის წადილისას, რომელიც მას განუზიარა ერეკლემ. მგონი მკითველისათვის მომეტებული იქნება დავურთო, რომ სოლომონ მსაჯული არის ისტორიული პირი და ამასთან წარმომადგენელი, ტიპი მთელის მამულისშვილებისა დასის და არა ქმნილება პოეტის ფანტაზიისა. ზოგიერთ ამ პირებს შევხვდებით ქვემოთ, აქ კი საჭიროდ ვრაცხთ გავაცნოთ უკანასკნელი ისტორიული მოქმედება მოხსენებულის მამულისშვილისა, რომელიც სავსე იყო მაღალი ჭკუით, მხნეობით შეუცდომელ შორსგამჭვრეტელობით და მხურვალე პატრიოტულ გრძნობით.

სოლომონ ლეონიძე უკანასკნელად ჰმოქმედებდა მეფე გიორგის სიკვდილის დროს, როდესაც ჩვენის ქვეყნის გარემოება განზრახ არევ-დარეულ იქმნა, რომ უფრო უკეთესად დაეჭირათ თევზი ამღვრეულ წყალში. სოლომონ ლეონიძე, „ვითარცა ღომი გარემოცული მტერთაგან, იბრძოდა ქვეყნის დამოუკიდებლობისთვის“, თვალებს უხელდა დაბრმავებულთა, აფხიზლებდა მიძინებულთა, გონზედ აყენებდა მოტყუებულთა და შეარიგებდა მეამბოხეთა. შეადგენდნენ თუ არა კრებას დავით მეშვიდის წინააღმდეგნი, რომელთაც მტრობის გულისათვის იგი მეფედ არა ჰსურდათ, ლეონიძე მაშინვე დაიბადებოდა იქ და ეუბნებოდა: „ლექი „მეფე“ დადუმადა აქა? ბატონებო, იყავით ფრთხილად! ჯვარცმულის მაღლმა, ილუპება ქვეყანა უშველებლად. იქით სარდლები იწევენ, აქედ მეფის ძენი, მელიქი და სომხობა გველურად იქცევიან, მოდით გონსა, დაფიქრდით და შედით საქმის ბჭობაში. დავითის მეშვიდის მტრობისათვის რად უნდა შეექმნათ მტერნი ქვეყანასა: ნამუსიანად უნდა ვიყვნეთ ქვეყნისათვის და მეფობისთვის. დასაწყობელად საქმეთა და შინა აღრეულობათა კმარა რუსის ჯარი და ტრაქტატი მეფის გიორგისა“. უფრო კიდევ მხნედ და დაუძინებლად ჰმოქმედებდა შესახებ დავით მეშვიდისა: „მღვიმარენი დაუკარგველობისათვის მეფობისა- ვკითხულობთ მეფე გიორგის ცხოვრებაში, - მეფის ძენი იოანე, ბაგრატ, თეიმურაზ და მიხეილ, სარდალი იოანე ყაფლანაშვილი, ეგნატე იოსელიანი, შეიფ თარხანიშვილი და მათ უბრძნესი და ნათლად მხედველი მყობადისა სოლომონ ლეონიძე სთხოვდნენ და ევედრებოდნენ დავითს, წარვიდეს მცხეთას და დაგვირგვინდეს მეფედ. დავითმან ეს არ ინება, ელოდა სამეფოთა ნიშანთა რუსეთიდან, და მიიღო მოსვლამდე ბრძანებისა მხოლოდ წოდება, ნაცვლად მეფისა, რეგენტობისა, ანუ სამეფოისა გამგისა. მაშინ წავიდა სოლომონ ლეონიძე და მოახსენა დავითსა: „დასამშვიდებლად მეფობისა, და აღრეულობისა და დასაცხრომელად მიიღეთ ზომა მტკიცე, ჰქმენით, რაც არის საქნელი, აჩვენეთ ძალი და ძლიერება თქვენნი; გმართებთ აქ გმირობა. დუმილი თქვენნი და სისუსტე აძლიერებს თქვენთა მეტოქეთა; დაეც შიში და ზარი მტერთა, ეხლავ უბრძანე დაიფიცონ მორჩილებაზედ, ნუ ჰკარგავთ მეფობასა და ნუ ჰღუპავთ ქვეყანასა. ვინ არის მოცილე

მეფობისა? რუსეთმა ადრევე აღიარა მემკვიდრედ და პირმშოდა, გაქვს უფლება მიიღო კვერთხი მეფობისა!“ პატრიოტული სიმბურვალე ლეონიძის იყო ისეთი გავლენიანი, რომ გადაედო თვით სარდალს იოანე ორბელიანს, დავით მემკვიდრის მტერსა, დაავიწყებინა მას პიროვანი ბოროტება, მიიყვანა დავითთან და მოახსენებინა შემდეგი რჩევა: „ბატონიშვილო და ბიძავ! ნუ ჰკარგავ მეფობასა. მიბრძანე და გამოვუცხადებ მოწვეულს ჯარსა წარვიდეს ჩრდილოდ [. . .] დავიცვათ მეფობა და განვამტკიცოთ მეფობითი სახელი ჩვენი. როგორც გვიმეფნია, ისევე ვიმეფოთ“. მაგრამ, როცა დავითმან, რაღაც უცნაურის მოლოდინით შეპყრობილმა, არ შეისმინა ბრძნული რჩევა თავისი მეგობრისა და იოანე სარდალისა და განაგრძელებდა თავისს უგუნურს, წინდაუხედავს მოქმედებასა და ლოდინს, - მაშინ ლეონიძე გადაუდგა მას და ჰსურდა სხვა გზით და სხვა პირების დახმარებით და შუამდგომლობით ეშველა ქვეყნისათვის; ამის გულისათვის იგი იქმნა ჩავარდნილი საპყრობილეში, მაგრამ საპყრობილიდგან ისეთივე შეუპოვრობით და გავლენით ჰღალატებდა, რომ მისნი მტერნი შიშის გამო იძულებულნი შეიქმნენ საქართველოდგან სრულიად გაეძევებინათ და გადაეკარგათ იმერეთსა.

„ვუწოდებ მას, პატოსნების გამო მალლისა, დროთა ამათ ფაბრიციოდ ქართველთა“, - ამბობს ლეონიძეზედ ავტორი მეფე გიორგის ცხოვრებისა, „და ვითარცა მტკიცე და შეურყეველი, იქმნა ნამდვილ ქართველთა ერისა და ისტორიისა კატონად“.

VI

ჩვეულებრივის აზრით საქართველო მეთვარმეტე საუკუნის გასულს მოცული იყო გონების სიბნელითა და მოკლებული განათლებასა. დაახლოებითი გაცნობა ისტორიულის ფაქტებისა სრულიად ამტყუნებს ამ შეხედულებასა. ორი სასულიერო სემინარია, თელავში და თბილისში, უმზადებდა საქართველოს ერსა განათლებულს მწყემსთა. მაშინდელი სასულიერო ყმაწვილების აღზრდა, უგულო და უსულო ჩინოვნიკების ხელში როდი იყო, მათ ჰზრდიდნენ იმისთანა განათლებულნი და გულმოდგინე მამულისშვილები, როგორც გაიოზი, ავტორი მრავალთა შესანიშნავთა თხზულებათა და შემდგომში მთავარეპისკოპოსი ტავრიდისა და ასტრახანისა; დავით და ალექსანდრე რექტორები, გულწრფელი პატრიოტები. მაშინდელს სემინარიელებს ტვინს როდი უწყალებდნენ უცხო ენაზედ სწავლითა, ბერძნულის და ლათინურის განუყრელი ზეპირობითა; ყველა საგანს ისინი მოისმენდნენ დედა-ენაზედ, ვრცლად შეისწავლიდნენ წარსულს ცხოვრებას თავისი ქვეყნისასა. შეითვისებდნენ ქართულ ლიტერატურის ქმნილებათა და ამასთან ვრცლად სწავლობდნენ საზოგადო საგნებსაც. მთელი სისტემა სემინარიისა დამკვიდრებული იყო ნაციონლურ ნიადაგზედ, მეტ-ნაკლებობით ზედ იყო გამოჭრილი ჩვენის ერის მოთხოვნილებათა ზედა. ამიტომ ეს სემინარები ჰზრდიდნენ პირთა, რომელთაგან შემდგომში გამოდიოდნენ შესანიშნავი მსწავლულნი, სახელოვანნი მქადაგებელნი და ჭეშმარიტნი მწყემსნი ერისა. ამათის მეოხებით მაღალი სწავლა სახარებისა ხშირად გაისმოდა ხალხში, უნათლებდა მას გონებასა, უმტკიცებდა ზნეობასა და უმაღლებდა პატოსნებას. ამისთანა მწყემსნი ღირსნი იყვნენ სიყვარულისა და ერსაც უყვარდა ისინი. ყასბური ტაქცია ერსა და მღვდელს შორის მაშინ ყოვლად მოუფიქრებელი იყო და უშვერის რასმეს შეადგენდა. სემინარიებზედ უფრო დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და დიდი ღვაწლი მიუძღოდა მაშინდელ

მონასტრებს, რომელთა რიცხვი მარტო ქართლში თორმეტამდე აღიოდა¹. ესენი, როგორც ყოველგან ცნობილია, იყვნენ არა მარტო ლოცვისა და მარხულობის ადგილნი, არამედ სწავლის და განათლების ლამპრები ჩვენს ქვეყანაში. ეს კიდევ ცოტაა. თხუთმეტი კათედრა სამიტროპოლიტო და საეპისკოპოსო² წარმოადგენდა პატარა ცენტრებსა, რომელნიც საეკლესიო საშუალებით ავრცელებდნენ სწავლას და ზნეობას ხალხში.

რა დიდ მნიშვნელობას აძლევდა სკოლების გამრავლებას მაშინდელი ჩვენი სასულიერო უმაღლესი მთავრობა, სჩანს იმ ფაქტიდან, რომ როგორც ამას ჰმოწმობენ საეკლესიო გურჯები, ყოველი ეპისკოპოსი კურთხევის დროს აძლევდა აღთქმასა, ხელწერილსა, რომლითაც იგი ვალად იდებდა საეკლესიო სკოლების გამრავლებას თავის ეპარქიაში. მაშინდელი საერთო მთავრობაც დიდს ყურადღებას აქცევდა ყოველგვარ სასწავლებლებს და საეკლესიო სკოლებს კერძოდ: თვით მეფეც დაივლიდა ხოლმე სასწავლებლებს, სცდიდა სწავლაში მოწაფეთა, თავისი ხელით ასაჩუქრებდა უკეთესებს მათგანს, მამობრივს დარიგებას აძლევდა და აქეზებდა სწავლაზედ. ამიტომ მაშინდელი სკოლები მშვიდობიანობის დროს ყოველთვის სავსენი იყვნენ მოსწავლეებითა. აი, რა საინტერესო ცნობებს ვკითხულობთ მეფე გიორგის ცხოვრებაში შესახებ თბილისის საეკლესიო სკოლებისა: „თელავიდან მოსრულს დავით რექტორსა თელავის სემინარიისა, შემდგომად გაიოსისა მოძღვარსა, უბრძანა მეფემან დახედოს თბილისის სასწავლებელთა, რომელნიც იყვნენ დროსა ამას: ნათლისმცემლის ეკლესიისა, კალოუზნისა, სიონისა, ქვაშეთისა, მეტეხისა და ანჩხატისა. ასწავებდნენ აქ: წერასა, კითხვას, გალობასა, გრამატიკასა, კატეხიზმოსა ანტონი კათოლიკოსის სისტემათა, ძველთა სამეფო ისტორიათა და სხვ. მოსრულთა ჰასაკთა შინა კერძოდ და არა ყოველგან ასწავლიდნენ ძველსა და ახალსა ფილოსოფიასა და ღვთისმეტყველებასა, ანტონისავე შედგენილს. მოწაფენი დროთა ამათ იყვნენ ოთხასამდის, ვითარცა იტყოდნენ თვალთ მხილველნი მოხუცნი. მაისის დღეს მეფე მიბრძანდა და იხილა მოწაფენი ეფრემ მღვდელისა, კალოუზნელისა; თვითეულს უბრძანა წაიკითხოს, აგალობა იგინი და თვითონაც გალობდა წირვასა და მწუხარისა საგალობელთა. დიდად გამხიარულდა მეფე, იხილა რა ყრმანი მადლიანად მკითხველნი, უბოძა თითო აბაზი და ამცნო ყრმათა, რათა ეშინოდეთ მათ ღვთისა და შეიქმნებიან ბრძენნი და შვილნი ეკლესიისანი, ვინაიდან დასაწყისი სიბრძნისა არს შიში უფლისა და სხვ.“ ამ ცნობიდან ცხადად ჩანს, რომ მაშინდელი საეკლესიო სკოლები მარტო წერა-კითხვის მიმდევნი არა ყოფილან. მათ ჰქონიათ იმისთანა ფართო პროგრამა, რომელიც ბევრად აღემატება ახლანდელს ოთხ-კლასიან სასულიერო სასწავლებლის პროგრამასა.

ამიტომ ჩვენი ქვეყანა მაშინ ღარიბი არ იყო ნასწავლი და განათლებული პირებითა. მათ შორის იყვნენ გამოჩენილნი პოეტნი, როგორც ბესარიონ გაბაშვილი, ბესიკად წოდებული, ალექსანდრე ჭავჭავაძე; ფილოსოფოსნი და რიტორნი, როგორც ჭაბუა ორბელიანი და სოლომონ ლეონიძე; შესანიშნავი მქადაგებელნი, როგორც ამბროსი ნეკრესელი, ვარლამ ერისთვიშვილი, რომლის ქადაგებანი გადათარგმნილ იქმნენ რუსულს ენაზედ; სახელოვანი ღვთისმეტყველნი, როგორც ანტონ პირველი, დოსიეთოს ნეკრესელი და გაიოსი; შესანიშნავი

¹ ეს მონასტრები ქართლის იყვნენ შემდგომნი: ქვათახევისა, შიომღვიმისა, იკორთისა, ანანურისა, ჯვარისა, მღვიმისა, ლარგვისისა, ხობისა, ულუმბისა. გეთსამანიისა, თირისა.

² კათალიკოსის გარდა, რომელიც იჯდა თბილისში, საქართველოს მაშინ ჰყვანდა ექვსი მიტროპოლიტი: ქართლში - სამთავროისა, თბილისისა, რუისისა, კახეთში - ალავერდისა, ბოდბისა, ნინო-წმინდისა; ოთხი არქიეპისკოპოსი: ქართლში - წილკნისა, მანგლისისა; კახეთში - რუსთავისა, ნინო-წმინდისა (?) და ხუთი ეპისკოპოსი: ქართლში - ურბნისისა, სამთავისისა, ნიქოზისა; კახეთში - ნეკრესისა, ხარჭაშნისა.

სასულიერო მწერალნი, როგორც დეკანოზნი სოლომონ და ალექსი ალექსიშვილები; ბიოგრაფნი, როგორც ომან ხერხეულიძე, აღმწერელი მეფის ერეკლეს ცხოვრებისა; დიდად პატივცემულნი სასულიერო პირნი, როგორც ანტონი მეორე, იუსტინე. მთავარეპისკოპოსი მაღალაშვილი, ნიკიფორე, შემდეგ ეგზარქოსისა ვიკარი; იოსტინ მღვდელ-მონაზონი ადრონიკაშვილი და სხვანი.

რაც შეეხება დაბალს ხალხს, მასშიაც წერა-კითხვის ცოდნა ისე ხშირად იყო, რომ ძნელად იპოვნიდით ქალსა, განსაკუთრებით მონასტრების და საეპისკოპოსო კათედრების ახლოს სოფლებში, რომელნიც წიგნი არა სცოდნოდა. ამ ფაქტს ამოწმებენ ყველა მოსწრებულნი პირნი, განათლებულნი და სარწმუნონი. ამითი აიხსნება ის ფაქტიც, რომ ჩვენს ხალხს გაზეპირებული ჰქონდა საუკეთესო ადგილები „ვეფხისტყაოსნისა“, აქამომდე დარჩენილია გლეხობაში ამ ცოდნის ნაწყვეტები.

მაშინდელი სამეცნიერო წიგნების სიმრავლე ეხლა ჩვენთვის სრულიად გასაკვირველია. მეტაფიზიკიდან და დიალექტიკიდან დაწყებული, ვიდრე გეომეტრიამდე ქართულ ენას ჰქონდა შეძენილი ყოველის მეცნიერების თხზულება ან ორიგინალური ან ნათარგმნი. მარტო ანტონ პირველმა, საქართველოს კათალიკოსმა, გაამდიდრა ჩვენი ლიტერატურა ორმოცდასამი ახალი თხზულებითა, რომელთა შორის ნახევარი საერო მეცნიერებას ეკუთვნოდა. სიმდიდრე ჩვენის ენისა იყო იმისთანა, რომ თვით უღრმესნი ჭეშმარიტებანი ყოველგვარ მეცნიერებისა დაუბრკოლებრივ და ყველასათვის გასაგებად იხატებოდნენ. სწავლის და განთლების მოთხოვნილებას, ბევრად თუ ცოტად, აკმაყოფილებდა სტამბები, რომელნიც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში დაარსდნენ და ჰმოქმედებდნენ.

სასულიერო წოდებას მეტად ამხნევებდა და ფრთას უშლიდა ის გარემოება, რომ მას თავს უდგა არა შორიდგან მოსული პირი, რომელსაც არავითარი ეროვნული კავშირი არა აქვს ქვეყანასთან, არამედ მამულისშვილი, შეკავშირებული თავისს სამწყსოსთან სულის და გულის მრავლის ძაფებით, მოყვარე თავისი ქვეყნისა, მოწადინე მისის ბედნიერებისა და გამამხნეველი ყოველის მოღვაწისა. ყოველს ღირსეულს პირს მაშინ იმედი ჰქონდა, რომ ბედმა შეიძლება მომანიჭოს პირველი ადგილი სასულიერო სფეროში, დამაყენოს საქართველოს ეკლესიის მთავრად, მმართველად და გამიყვანოს მოქმედების ფართო ასპარეზზედაო. ეს იმედი ყველას ფრთებს უსხამდა, ყველას უმეტებდა ძალასა და ღონეს მოქმედებისას და მხნეობით ავსებდა. ღენერლობის იმედს არა ერთი სალდათი გადუქცევია სახელოვან სარდლად, - კათალიკოსობის მოლოდინმა არა ერთი ქართველი სასულიერო პირი შეამკო მრავალი ღირსებითა, ადავსო სწავლითადა ცოდნითა. ვაი იმ ხალხს, რომელიც ამ გვარს იმედს მოკლებულია სასულიერო სფეროშიც და საეროშიაც!

მართალია, მაშინდელი ჩვენი მწიგნობრობა და ლიტერატურა ბევრით შეესაბამებოდა იმ ხარისხს განათლებისას, რომელიც ევროპამ გამოიარა მეთხუთმეტე საუკუნეში, მაგრამ ამ მწიგნობრობას თავისი საკუთარი ნიადაგიც ჰქონდა, ნამდვილის სიცოცხლის ნიშნები ედო, წარმატების გზაზედ იდგა და, ასე გასინჯეთ, არ იყო სრულიად მოკლებული გავლენასა იმ აზრებისა და იდეებისა, რომელნიც მაშინ აღელვებდნენ მთელს ევროპას, თუმცა ევროპაში მისვლა-მოსვლა ძალიან ძნელი იყო. სადამდის მიდიოდა თანამედროვე ევროპის მოძრაობის გავლენა ზოგიერთ ქართველებზედ, სჩანს იქიდგან, რომ მაშინ ვოლტერსაც კი ჰყვანდა ჩვენში თაყვანისცემლები. თვით ანტონ კათალიკოსის მოღვაწეობის მეორე პერიოდი, ბევრით ნაყოფიერი პირველზედ ჩვენის ლიტერატურის გამდიდრებისათვის, ევროპის სწავლულთ და

მწერალთა გავლენის ქვეშ სწარმოებდა. მაშინდელი სოციალურ და პოლიტიკურ იდეების ზეგავლენის კვალიც კი ეტყობა ჩვენს ცხოვრებასა. ამას გვაჯერებენ: ერთი შესანიშნავი განკარგულება ერეკლესი და შეთქმულობა დაცულ ბარათაში ილისა. როდესაც ეკატერინე მეორე მთელს მცირე რუსეთში ჰფენდა ბატონ-ყმობის სენსა და თავის ფავორიტებს ათასობით ურიგებდა იმ დრომდე თავისუფალ ხახოლებსა, იმ დროს ერეკლემ გამოსცა ბრძანება, რომლის ძალით ყმობისაგან განთავისუფლდებოდა ყოველი გლეხი, რომელიც ტყვეობიდან დაბრუნდებოდა. ეს ფაქტი სრულს საბუთს გვაძლევს ვთქვათ, რომ, თუ ჩვენი ისტორიული მსვლელობა თავის ნაციონალურის კალაპოტიდან არ გადავარდნილიყო, ვინ იცის, იქნება ბატონ-ყმობის გაუქმებას და ბევრად ადრე მოვესწრებოდით სამოცდამეოთხე წელიწადზედ და ეს გაუქმება მომხდარიყო ბევრად უფრო სასარგებლო საფუძველზედ. ხსენებულმა დაცულ ბარათაში ილმა და ბევრმა იმის მომხრეებმა მეფე გიორგის სიკვდილის დროს შეადგინეს შეთქმულება, რომლის განზრახვა იყო დაცვა დამოუკიდებლობისა და დადგინება საქართველოში რესპუბლიკისა.

VII

ყველა ზემოხსენებულით ჩვენ არ გვინდა ვთქვათ, რომ საქართველო მეთვრამეტე საუკუნეს ბოლოს საღს სახელმწიფო ორგანიზმს წარმოადგენდა. სრულიად არა. იგი ბევრგან იყო დაჭრილი, დაზიანებული და შესუსტებული, ბევრი რამ აკლდა; არეულობა, წინდაუხედაობა და უმეცრება მის შვილთა შორის იყო დიდი, ბევრს აზიურს წესებს გაედგათ ფესვები, ბევრი მტერი ჰყავდა მას, მაგრამ გული გატეხილი არა ჰქონდა, ჯანი კიდევ ერჩოდა, ღონე და ძალა წარმატებისა ბლომად უდგა ძარღვებში, დაჩაგრულობას არ დაეხარა ძირსა და შეეძლო თავისი დაჭრილობანი მოერჩინა, შემავიწროებელი გარემოებანი გაეფანტა, გამართულიყო წელში და მტკიცედ დასდგომოდა განათლების, თავისუფლების და გაუკეთესობის პროგრესის გზასა. ამ წადილის მიღწევისთვის საჭირო იყო ორი წამალი, ორივე უებარი: ერთობა ქართველთა ტომთა, მოკრება აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოსი ერთის მძლავრის მარჯვენის ქვეშა და გახსნა განიერის, ფართო გზისა შავი ზღვის შუამავლობით ევროპის გავლენისათვის და მის გამაცხოვებელ ცივილიზაციის დაწაფისათვის.

მაგრამ საქმე ის არის,- ჰგრძნობდა საქართველოს ერი ამას? ესმოდა საჭიროება და უებრობა ამ წამლისა? ისტორიული ფაქტები ამ კითხვაზედ გვპასუხობენ, რომ მთელი ერი საქართველოსი, ყოველი მისი წოდება მეთვრამეტე საუკუნის დამლევს ჰგრძნობდა ერთობის აუცილებელ საჭიროებას, მის დიდ სარგებლობას და გულით და სულით მოწადინებული იყო შეედგინა ერთი სახელმწიფო დაღესტნის სამზღვრებიდან დაწყებული, ვიდრე შავი ზღვის კიდებამდის. ევროპას მეტად დიდ მნიშვნელობას აძლევდა ის გარემოება, რომ გაუვალი კედელი, რომელიც ამართა საქართველოს და ევროპის შუა ოსმალეთის მფლობელობის დამკვიდრებამ შავ ზღვაზედ და მის გარშემო ნაპირებზე, შემუსვრილ იქმნა რუსეთის მძლავრის ხელით და ამის შემდეგ ეს ზღვა წარმოადგენდა ფართო განიერ გზასა საქართველოს ერის დაახლოვებისთვის, დაკავშირებისათვის აყვავებულს ევროპის ერთა თანა. ეს კარგად ესმოდათ მაშინ ჩვენებსა. კარგად ახსოვდათ ისიც, რომ უწინაც, თამარ მეფის დროს, ერთობამ, ერთმთავრობამ საქართველო აღამაღლა, აყვავა და განამდიერა, ამიტომ პირველი მოხერხებული შემთხვევით ისარგელეს და შეერთება მთელის ივერიისა თითქმის ერთხმად მოითხოვეს. ეს მოხდა 1790 წელსა, როდესაც იმერეთიდან დესპანები მოვიდნენ

თბილისში. ამ დესპანების მოსვლა, სახელმწიფო კრება ერეკლეს სასახლეში, ცხარე ბაასი და ხანგრძლივი სჯა მთელის საქართველოს შეერთებაზე ისეთი შესანიშნავი ფაქტია ჩვენს ისტორიაში, ისე ცხადად გვიხატავს ერთის მხრით სამეფო ერის გონივრობას და სახელმწიფო ჭკუას და მეორე მხრით სამეფო სახლის ეგოიზმს, წვრილმანობას, რომ საჭიროდ ვრაცხთ დაწვრილმანებით მოვახსენოთ ეს ამბავი მკითხველსა.

ერთობას თხოულობდნენ ყველანი: გლეხნი, აზნაურნი, თავადნი, სამღვდელონი, იმერნი და ამერნი. „შემდგომ გარდაცვალებისა სოლომონ პირველისა“, კვითხულობთ მეფის გიორგის ცხოვრებაში, „მოვიდნენ იმერეთით: ექვთიმე გენათელი, დოსითეოზ ქუთათელი, სარდალი ქაიხოსრო წერეთელი, პაატა მიქელაძე, სახლთუხუცესი ზურაბ წერეთელი, სეხნია წულიკიძე, იოანე აბაშიძე, იოანე აგიაშვილი, ქაიხოსრო ჩიჯავაძე და ფიცის კაცნი: ლორთქიფანიძე, იოსელიანი, ავალიანი და სვანი... ესენი ითხოვდნენ, რადგანაც არა ჰსურს მეფესა ერეკლეს მეფე დავით მიტაცებული ტახტისა, ინებოს და შეაერთოს თავისად სამეფოდ იმერეთი, ვითარცა იყო ერთმთავრობისა დროთა. დესპანნი იმერეთისანი არწმუნებდნენ მეფესა, რომელ ყოვლადია სამეფო იმერეთისა მოელის სიქადულით და მხიარულობთ საქმისა ამის დასასრულსა; თვით მთავართა გურიისას და ოდიშისას სურთ და სწყურიათ ეს. მცხოვრებთა გლეხთაცა იციან ესე და უხარიანთ, უხარის ბატონობა თქვენი მთელ იმერეთსა, მტერთაგან ჯვარისა გაოხრებულსა მეფემან უგდო ყური და ნაცვლად პასუხისა პირად ბრძანა, იქმნას რჩევა საქმისა“.

დანიშნულს დღეს კათალიკოსი მღვდელმთავარნი, თავადნი, სარდალნი, სახლთუხუცესნი, მდივანბეგნი ქართლ-კახეთისა შეიკრიბნენ სამეფო პალატაში და შევიდნენ განსჯასა. ამ რჩევასა და სჯის დროს, ამერთ მოთხოვეს შეერთება საქართველოსი ისეთივე მხნეობით და შორსგამჭვრეტელობით, როგორადაც იმერნი ითხოვდნენ. „პირველი და ძლიერი ხმა ერთობისათვის“, განაგრძებს მეფე გიორგს ცხოვრების ავტორი, „იყო ჭაბუა ორბელიანისა. მას შეუდგნენ კათალიკოსი ანტონი, სარდალი დავით ყაფლანიშვილი, სოლომონ ლეონიძე, ზაქარია, მოურავი ქიზიყისა, ანდრონიკაშვილი, ჯარდან ჩოლოყაშვილი, იოსებ ბარათაშვილი და სხვანი. მეფე სდუმდა და ბრძენ ჭაბუა ასმენდა ქუხილისა სიტყვებითა დიდსა საქვეყნოსა სარგებლობასა; აკურთხევდა აზრთა ამით ზეგარდმო ჩაგონებულთა დესპანთადმი და იმერთა ერისა. „ნუ ჰყოფნი, მეფეო! იტყოდა ჭაბუა, ერი იმერთა ითხოვს ერთობასა და კავშირსა; ვითარი ეტყვის მეფე უარსა? რისთვის არ მიიღებს თხოვნასა? მეფე ერისათვის და არა ერი მეფისათვის. ვიცი და მესმის აზრი თქვენი, მეფეო! ვითარ მოვულო მეფობა შვილიშვილსა ჩემსა? ესეთი აზრი უეჭველად არის უბედურებითი იმერთათვის, უსარგებლო ქვეყნისათვის, დამღუპავი ქვეყნისა. ვითარ მოელო მეფობა ქართლისა მეფეთა ქართლისათა და რაი დაკარგა საქართველომან დაკავშირებითა ქართლისა და კახეთისა? ბედნიერება ერისა ითხოვს ერთობასა, ძლიერება მეფობისა არის ერთად დაკავშირება“. „ბატონო მეფე! მოახსენა წერეთელმა, მიიღეთ გვირგვინი ჩვენიცა, განძლიერდით ჩვენი და გაგვაძლიერეთ თქვენი. ირწმუნეთ მეფე ბატონო, ხომ სცნობს ამას მტერი და მიეცემა შიშსა და მორიდებასა“.

ამ ბრძნულ წადილს, მხურვალე მჭერმეტყველებით გამოხატულს, წინაღუდგა წვრილმანი ანგარიში ჩვენისა მაშინდელ ფეოდალებისა, რომელთაც ერთობა და მეფის გაძლიერება არაფრად ეპიტნავებოდათ ყოველთვის. „შემდგომ დუმილისა მეფისგან, მუხრან-ბატონმა ივანემ მოახსენა კრებასა: დაკავშირება იმერეთისა დიად ძნელიაო. ჩვენ ქართველთა ვერ მოგვივლია ჩვენთვის, ვითარ მოუაროთ იმერეთსა? რად ვექმნათ ბატონად ქვეყანასა, რომელსაც ჰყავს საკუთარი ბატონი, შვილის-შვილი მეფისა?“ მაშინ დავით სარდალმან,

ერთმა გულწრფელ პატრიოტთაგანმა, განრისხებულის ხმით წარმოსთქვა : „მართლად აღიარებს მუხრან-ბატონი, რომ ვერ მოუვლის დღეს ის ქვეყანას თავისი ხმლითა და ბაიარადითა. მოვა დრო და მოსცემს ღმერთი სხვასა მუხრანის ბატონსა, რომლის ხმალი უფრო მჭრელი იქნება“. ეს სიტყვა იწყინა მეფემ, რომელიც წინააღმდეგი იყო შეერთებისა და დაშლა კრება.

VIII

დაუყოლებელი, შეუჯერებელი წინააღმდეგობა საქართველოს ერთობას ამოუჩინა დედოფალმა დარეჯანმა, რომელიც ეშმაკობაში დახელოვნებული იყო, მაგრამ ნამდვილს ჭკუას და მამულის ყვარულს კი მოკლებული. საუბედუროდ ქვეყნისა დარეჯანს დიდი გავლენა ჰქონდა ბოლოს ხანებში ერეკლეზე და სახელმწიფო დიდ საქმეებშიაც კი თავის ნებაზედ ატარებდა მას. ამ მავნებელ გავლენის ნაყოფი იყო, სხვათა შორის, ის სამეფო სახლის აღმაშფოთებელი, ამრევი და ქვეყნის დამღუპავი ანდერძი, რომლითაც ერეკლე თავის პირმშო შვილის გიორგის შვილს გამოსწირავდა სამეფო ტახტსა, დაუმტკიცებდა მას იულონსა, უფროს შვილს დარეჯანისასა და თავის სამეფოში შემოჰქონდა ოსმალური წესი ტახტის მემკვიდრეობისა, ნაცვლად ევროპის წესისა, რომელიც იმ დრომდე ჰმოქმედებდა საქართველში. ეს ანდერძი სრულიად გვარწმუნებს, რომ ერეკლე, შემკული მრავლითა სამაგალითო სამხედრო თვისებითა და სახელგანთქმული ვაჟკაცურ ხმლის მღელვარებითა, ჩვენდა საუბედუროდ, ნადირ-შაჰსავით და კარლოს მეთორმეტესავით მოკლებული იყო პოლიტიკურ შორსგამჭვრეტელობასა და ამ მხრით, გაუზომელად დაბლა იდგა თავის პაპა ვახტანგ მეექვსეზედ, რომლის მშვენიერი და მომწიფური პოლიტიკური განზრახვა დაარღვია იმისთანა უცნაურმა შემთხვევითმა მოვლენამ, რომელსაც არავინ არ მოელოდა არც ევროპაში და არც აზიაში, და რომელმაც ერეკლესავით თავისთან სამარეში არ დამარხა ყველაფერი თავისი ნამოქმედარი, არამედ დასტოვა ჩვენს ისტორიაში ცხოველი, ნაყოფიერი და უკვდავი კვალი.

საქმის ჩასაშლელად და უკულმა დასატრიალებლად დედოფალმა დარეჯანმა მოიხმარა მუქარა და მრისხანება იმათ წინააღმდეგ, რომელნიც უფრო გულმხურვალედ და გატაცებით ჰქადაგობდნენ ერთობის საჭიროებას და დიდს სარგებლობას... „სცნო დედოფალმან დარეჯან საუბარი ესე ყოველი (პირველის კრებისა) განრისხდა და დაიბარა ჭაბუა ორბელიანი და მრისხანედ უბრძანა ყვედრების სიტყვა“. მაგრამ ამ შემთხვევაშიაც ჭაბუამ დაამტკიცა, რომ საქართველოს კიდევ ჰყავდნენ შვილები, რომელნიც მზად იყვნენ შეეწირათ პიროვანი ინტერესები მამულის ბედნიერებისათვის. „არა ბატონო დედოფალო, ვერ შევიქმნები ორგული“, ეტყოდა ჭაბუა. „აზრი ჩემი დარჩება უცვლელად, მტკიცედ და უკეთუ არ აღსრულდება, ჩავიტან თან საფლავს. რად მიბრძანებ, არ ვიყო ერთგული მეფისა და ქვეყნისა! ვიცი, რასაც ვიტყვი; არ ვხედავ კეთილად საქმესა და ესე ვარჩევ. ვიყო და მერქვას ქვეყნის მრჩეველი და ვურჩევდე რასმე ბოროტსა? მამა-პაპათა სისხლი დაუღვრიათ ქვეყნისათვის... ვარ შვილი ქვეყნისა და ერთგული მეფისა. ამისათვის გაბედვით ვიტყვი და უშიშრად მოვახსენებ მეფესა ჩემსა და თქვენ, ბატონსა ჩემსა დედოფალსა, სიტყვათა ამით“.

თვით მემკვიდრე საქართველოს ტახტისა გიორგი (რომელიც, საქართველოს საუბედუროდ, სწორედ იმ დროს გამეფდა, როცა დაჰკარგა გონებითი, ზნეობითი და ფიზიკური ძალა) გატაცებულ იქმნა საზოგადო წადილითა და მეორე კრებაზეც, რომელზედაც ჭაბუა და

კათალიკოსი ანტონი უწინდებური მჭერმეტყველებით ამტკიცებდნენ ერთობის დიდს სარგებლობასა ქვეყნისათვის, მოახსენა ერეკლეს შემდეგი გონიერი სიტყვები: „ხელმწიფო ჩემო! შეერთება იმერეთისა ქართლისადმი არის სიმტკიცე მეფობისა: თუ გნებავთ უძლეველობა ქვეყნისა ჩვენისა მტერთაგან, უნდა იქმნას ერთობა. რა არის უკეთესი, რა არს მშვენიერ, ვითარ ერთობა ძმათა,- იტყვის წინასწარმეტყველი დავითი: სამეფო ისრაელთა დაეცა მაშინ, როდესაც განსქდა ორად სამეფო სოლომონისა. დაეცა საბერძნეთი, ოდეს განიყო ორად და სამად. მეფობა განყოფილი არა დაადგრეს,- ბრძანებს მაცხოვარი“.

დესპანნი იმერეთისანნი ატყობდნენ, რომ საქმე იცარებოდა უფრო დედოფლის უკუღმართობით და ამიტომ გამოსთხოვეს დარეჯანს ცალკე ნახვა, აუდიენცია. ეტყობა, მათ კარგად იცოდნენ, რომ დედაკაცის დაყოლიება კეთილ საქმეში საბუთების გაშლით უფრო ძნელია, ვიდრე კეთილშობილურის გრძნობის გაღვიძებით, და ამიტომ ერთობის სარგებლობის დამტკიცებას თავი ანებეს და შებრალება იხმარეს იარაღად. „ქუთათელი, გენათელი, აბაშიძე და სხვანი დესპანნი მიუთხრობდეს დედოფალსა იმერეთის მდგომარეობასა და სრულიად დაღუპვასა, უკეთუ არ მოხდება ერთობა ქართველთა თანა“.

მაგრამ ყოველი ცდა ამაოდ დარჩა ბრძნული წადილი მთელის ერისა ქვეყნის ფეხზედ დამყენებელი და გამაბედნიერებელი ღონისძიება, სასიქადულოდ ერთხმად მოთხოვნილი და კეთილშობილი გატაცებით აღვიარებული იმერეთ და ამერთაგან, ჩაშლილ და განქარწყლებულ იქმნა სამეფო სახლის უკუღმართობის გამო. „დედოფალი იტყოდა უარსა და ვერ გამოწირვასა იმერეთისა გვირგვინისა შვილი-შვილის ხელთაგანა“. ამავე აზრზედ ჯიუტად დადგა მეფე ერეკლეც, რომელმაც, ქვეყნის საუბედუროდ და თავის დიდების დასამცირებლად, უკანასკნელ წლებში თითქმის სრულიად დაჰკარგა უწინდელი წინდახედულობა, სამაგალითო ვაჟკაცობა, ნათელი გონება, შეუპოვარი მხნეობა, მიეცა თავისი გვარის წვრილმანი ინტერესების ძებნასა და უმეტესად იმაზედ ზრუნავდა, რომ დაეკმაყოფილებინა ეგოისტური მოთხოვნილებანი თავისი არეული და განხეთქილებით სავსე სახლობისა, რომლის დამღუპველი რაოდენობა წრეს იქით გადავიდა იმის გამო, რომ ერეკლემ და გიორგიმ მეორე-მესამე ცოლები შეირთეს წინააღმდეგ სახელმწიფო ინტერესების მოთხოვნილებებისა.

IX

ქვის გული უნდა ჰქონდეს საქართველოს შვილს, რომ ეს ისტორიული მოვლენა, სავსე მაღალი ტრადიკული მნიშვნელობითა, გაიცნოს ისე, რომ დარდით და ნაღველით არ აივსოს. ერთი მხრით სდგას ერი, მრავალტანჯული სხვის შეცდომილებითა და პატივისცემით მოახსენებს მეფესა: „შენმა წინაპრებმა ჩაიდინეს დიდი უსამართლობა და უწყალობა: ერთი სისხლი და ერთი ხორცი დამანაწილეს რამდენსამე პატარა სამთავრობოდ და ამით შეიქმნენ მიზეზი ჩემის და თავისთავის დაუძლურებისა, დაუსრულებელ წვალებისა და გამოუთქმელის უბედურებისა. დროა, მოსპო ეს უსამართლობა, მიხსნა ამ სენისაგან, შემაერთო ერთ დიდ ერად, მიიღო ერთმთავრობა, განძლიერდე ჩემით, განძლიერო შენით, შემოვიფანტოთ მტერნი და მტკიცედ დავადგეთ დამოუკიდებლობის, წარმატების და კეთილდღეობის გზასა“. მეორე მხარეს დგანან მეფე-დედოფალნი, რომელნიც თავის მრავალწამებულს, მაგრამ კიდევ ერთგულს ერს ეუბნებიან : „ორივე მხარე უწინდებურად დანაწილებულნი და უძლურნი უნდა დავრჩეთ“. ბევრს ხელმწიფეს უნატრია ამისთანა

წადილი დანაწილებულის ერისა, რომელიც საქართველომ გამოუცხადა ერეკლესა, მაგრამ ნატვრა რომ არ ასრულებია - დიდის ხნის განმავლობაში ხელში ხმალი სჭერია, უღვრია თავისავე ხალხის სისხლის ნაკადულები და ძალდატანებით შეუერთებია იგი ერთის სკიპტრის ქვეშა. იტალიის შეერთებას მოუწინაა არა ერთი შინაური ომი. გერმანიამ შეადგინა ერთი იმპერია მხოლოდ მას უკან, რაც ბისმარკმა კრუპის ზარბაზნებით და ბერდანის თოფებით დააჯერა ნემეცების ერთობის საჭიროება. რუსეთის მოკრება ერთს მთავრობის ქვეშ იყო შემდეგი ხანგრძლივის შინაურის ბრძოლისა. საფრანგეთმა, ესპანამ, ინგლისმა ამავე გზით, ასეთივე სისხლის ღვრით დაამყარეს თავისი ერთობა. თითქმის ყველგან დანაწილებული ხალხი ესარჩლებოდა ამ დანაწილებასა, იცავდა თავისს დაყოფილებასა და მხოლოდ მაშინ ადგენდა ერთს სახელმწიფოს, როცა რომელიმე თავგამოდებული და შორსაგამჭვრეტი მთავარი ძალას დაატანდა მას ხმლით, იძულებულს შექმდა თოფით და ზარბაზნით. ჩვენში კი წაღმა მსვლელობა მიიღო საქმემ. თვითონ ხალხმა, თვითონ ერმა იგრძნო ერთობის საჭიროება და მეფისაგან მოითხოვა ერთმთავრობის დაფუძნება. მაგრამ მეფემ უარი სთქვა იმაზე, რასაც სხვა გვირგვინოსანნი მხოლოდ ხანგრძლივი სისხლის ღვრით მოეწოდნენ ხოლმე.

ასე უკუღმართად დატრიალება მაღალის მნიშვნელობით სავსე საქმისა, ასეთი დამლუპავი დაბოლოება მთელის ერის წადილსა ერთის კაცის თავისნებობით არა ერთს მამულის-შვილს ააშფოთებდა სულით და წარმოათქმევინებდა შემდეგ მწარე სიტყვებს, რომელთაც ჩვენი პოეტი ბარათაშვილი ათქმევინებს სოლომონ მსაჯულს ამგვარსავე შემთხვევაში:

„ მაღლობა ღმერთო, შენსა განგებას!
ერთს კაცს მოჰვინებ ყოვლთა უფლებას,
და მისს ერთს სიტყვას მონებენ ერნი,
განურჩევლად სულელნი, ბრძენნი,
და იგი მათ ბედს, ისე განაგებს,
ვითა ამღერდეს იგი კამათლებს!
მაგრამ შენ, მეფევ, ვინ მოგცა ნება-
სხვას განუბოძო შენთ ყმათ ცხოვრება,
მისდევდე შენსა გულის კვეთებას
და უთრგუნვიდე თავისუფლებას?
შენ ერმან მოგცა პირველ ღირსება,
რათა დაუცვა ყოფა-ცხოვრება,
და რად ივიწყებ რომე მარადის
მეფის გულისთქმა ერსა ეკუთვნის“.

მაგრამ შემცდარი იქნება ის, ვინც იფიქრებს, რომ სამეფო სახლის უკუღმართობით შეერთება საქართველოსი სამუდამოდ იყო ჩაფუშული, დაცარული. გულითადს წადილს ერისას თვით მძლარი მთავრობაც ბევრს ხანს ვერ ეწინააღმდეგება და იძულებული შეიქმნება უთუოდ დააკმაყოფილოს იგი. შეერთება საქართველოსი მხოლოდ გადადებული იყო სხვა დროისთვის. ეს დრო დიდი ხნის ლოდინს არ მოითხოვდა. ქართლ-კახეთი მჭიდროდ იყო შეერთებული და ერთობის სანატრელ გზას და საბამავ მაგალითს აჩვენებდა. ჭაბუა ორბელიანები, სოლომონ ლეონიძეები და ქაიხოსრო წერეთლები დღითიდღე მრავლდებოდნენ. განათლების სხივები წინანდელზე უფრო ხშირად ეფინებოდა საქართველოს, მეთვრამეტე საუკუნის ქარიშხალი ნიავის ძალით მაინც აწევდა ჩვენამდის და ჩვენი ქვეყანა მოძრაობაში მოჰყავდა,

აფხიზლებდა. გარეშე მტრებიც გვისუსტდებოდნენ: ოსმალეთი მიბეგვილი და მილეწილი იყო რუსის ძლევამოსილის ჯარით და სპარსეთი სწრაფად მიდიოდა უკან.³ დაღესტანს თუ იგი არ დაწყნარდებოდა საქართველო ასე თუ ისე შეუკრავდა კრიჭას და დამართავდა იმავე ბედს, რაც მისგან მოუვიდა ფადონების სამფლობელოს მეთერთმეტე საუკუნეში. დღეს თუ ხვალ საქართველოს ერი ერთობას ლიტონი მჭერმეტყველებით კი აღარ ითხოვდა, იგი მოითხოვდა მუქართ, ძალის მოხმარებით და შემუსრავდა ყოველს გვარს უკუღმართობას, რომელიც კი მის წადილის წინააღმდეგობას გაბედავდა. მაშინ იგი ერთობით წელში, გამართული და გაძლიერებული ადვილად შემოიფანტავდა მტრებსა, ზურგს თამამად შეაქცევდა მაჰმადიანურ აზიასა, რომელთანაც მოკლებული იყო ყველგვარ სასულიერო კავშირსა, მტკიცედ იქმოდა პირს განათლებულის ევროპისკენ, რომლის ხალხთა დასს ის ეკუთვნოდა თავის სარწმუნოებით და გვარტომობით, და შავ ზღვის შუამავლობით დაეწაფებოდა მის გამაცხოველებელს კულტურას და მეცნიერებას.

რა ძალით სწყუროდა ჩვენს ერს ევროპის ნათელი და რაგვარი გაუმადლობით მოხდებოდა მისი დაწაფება დასავლეთის განათლებაზე და მეცნიერებაზე, - ცხადად გვიჩვენებს ის ყველა მეისტორიეთათვის გასაცვიფრებელი ლიტერატურული მოძრაობა, რომელიც დაიბადა საქართველოში ვახტანგ მეექვსის დროს, რა წამს ცოტაოდენის ჯუჯუტანიდგან ჩვენში შემოაშუქა ევროპის ნათელმა, გამოიყვანა ლიტერატურულ ასპარეზზე იმგვარნი მაღალნიჭიერნი მწერალნი, როგორც ვახუშტი და სულხან ორბელიანი და მოკლე ხნის განმავლობაში გაამდიდრა ჩვენი ლიტერატურა არა ერთი მაღალ მნიშვნელობიანი და უკვდავი ქმნილებითა.

საქართველოს მოსისხლე მტერიც ვერ გაბედავს თქვას, რომ ჩვენი ერი არ იყო ღირსი ამგვარის მომავლისა, რაც მან დედამიწის ზურგზე თავი შეისწავლა, მის დევიზად თავის დღეში არ ყოფილა ქელვა, დათრგუნვა, დაბრიყვება, დამონება, მიწასთან გასწორება რომლისსამე ერისა. ჩვენის ერის ხმალი მღელვარებდა მხოლოდ თავის თავისუფლების დაცვისათვის და დამოუკიდებლობის მოუსპობლობისათვის. თუ ოდესმე დროთა ვითარება იძულებულს ხდიდა შემოეერთებინა თავისთან რომელიმე უცხო ქვეყანა, ჩვენი ერი ანიჭებდა მას სრულს თვითმმართველობას და ხელუხლებლად იცავდა ყოველს მის უფლებასა. თვით საქართველოშიაც სხვა სარწმუნოების მიმდევნი სარგებლობდნენ სრულის თავისუფლებით და თანასწორობით ქართველებთან. როდესაც განათლებულს საფრანგეთში უგენოტებს ართმევდნენ კაცის ყოველს უფლებასა და ბარბაროსულად ჟლეტდნენ მათ კათოლიკები, როდესაც სახელოვანს ინგლისში კათოლიკები იდევენობდნენ უწყალოდ და უღმობელად, იმ დროს საქართველოში შემოხიზნული სომხები იყვნენ ყველასფერში გათანასწორებულნი ქართველებთან; ჰქონდათ მინიჭებული ყოველი პოლიტიკური და სამოქალაქო თავისუფლება და ხშირად მემკვიდრეობით ეჭირათ უმაღლესი ადგილები ჩვენს სამეფოში.

ამგვარივე თავისუფლება ჰქონდათ მინიჭებული თვით ურიებსა და თუმცა საქართველოში ძლიერი იყო სიყვარული ქრისტესი, რომელიც ჯვარცმულ იქმნა ურიათა მიერ, მაგრამ იგინი მაინც ყოველთვის სარგებლობდნენ ჩვენში სრული მყუდრო ცხოვრებით და მათ ერთხელაც

³ თვით ალა-მაჰმად -ხანი ვერ გადარჩებოდა დამარაცხებასა ქართველებისაგან და იქნება ცოცხალიც ვეღარ გასულიყო ჩვენის ქვეყნიდგან, თუ ერეკლე ხელზედ არ დაეხვია გუდოვიჩის მოშველების იმედს, არ ელაღატნათ მისთვის საკუთარ შვილებს, რომელთაც ჯარების მოშველება სამეფოს სხვადასხვა კუთხეებიდგან არ მოინდომეს და ხოჯას ააოხრებინეს თბილისი, მშვენივრად გამაგრებული და, ოცდაათის ზარბაზნით დაცული.

არ გამოუცდიათ ის დევნა და ჟლეტა, რომლის მსხვერპლად ხდებოდნენ და ხდებიან ახლაც ევროპაში.

დასასრულ, შესამოწმებლად ჩვენის წერილის დედა-აზრისა, მოვიყვანთ ერთს სომხის მწერლის სიტყვებსა, რომელსაც ვერავინ ვერ შესწამებს მიდგომით მსჯელობას ქართველების შესახებ: გენერალი ქიშიშიშოვი თავის ნადი-შაჰის ისტორიაში ამბობს: „წარსულის საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველო იყო ძლიერი სახელმწიფო და მას ემორჩილებოდნენ და ხარჯს აძლევდნენ განჯისა, ყარაბაღისა და ერევნის ხანები. თუ შეერთებული ქართლ-კახეთი ამოდენა ძალას იჩენდა, ადვილად წარმოსადგენია, თუ რა ძლიერების პატრონი შემოიქმნებოდა საქართველო, როდესაც ერთს სკიპტრას ქვეშ თავს მოიყრიდნენ ქართლ-კახეთთან ერთად იმერეთიც, გურიაც, რაჭაც და სამეგრელოც, თანახმად მაშინდელი დაწინაურებული ქართველების წადილისა“.

მაგრამ ბედმა ჩვენს მრავალტანჯულს ქვეყანას აღარ აცალა და არსებობის ჩარხი სხვანაირად დატრიალდა. მოხუცებულმა ერეკლემ, დაუძღურებულმა გიორგიმ, უხასიათო და ხელზედ დახვეულმა დავით მემკვიდრემ დასუსტებულის მარჯვენიდგან სრულიად გააგდეს სკიპტრა საქართველოსი და რუსეთმა შეაერთა საქართველოს ნაწილები ერთის ვალდებულების ქვეშ, დაამყარა მის შორის სრული სიჩუმე, მყუდროება და მტკიცე კავშირით შეაერთა საქართველოს ბედი და უბედობა თავისთან.

X

ეს პოლიტიკური ერთობა, შეურყეველი კავშირი რუსეთთან ჩვენთვის იყო და იქნება ძვირფასი საუნჯე, მაგრამ კეთილად მოვიხმარეთ ეს საუნჯე?.. კარგად გამოვიყენეთ ეს მშვიდობიანობა, რომელიც ძღვევამოსილმა რუსეთმა დაამყარა საქართველოში?.. გამოვიჩინეთ ისეთივე შეუპოვარი მხნეობა საარსო ბრძოლაში, როგორსაც იჩენდნენ ჩვენნი წინაპარნი დამოუკიდებლობისათვის, თუ დავტოვეთ თვითმოქმედება, მივეჩვიეთ სხვის იმედსა და მივეცენით თვლემასა და ძილსა?.. განვძლიერდით, ავევაგდით და შევიმოსეთ ახალის მაღალ თვისებებითა, თუ დავუძღურდით, მივსუსტდით და უწინდელი ვაჟკაცური თვისებანიც თითქოს დაგვიჭკნა და მათ მაგიერ ჩვენში ჭაობის ბალახით ამოხეთქეს დაბალთა, წვრილმანთა თვისებათა და დაამცირეს ჩვენი არსებობა? ავივსენით დოვლათით და მოვიპოვეთ კეთილდღეობა, თუ დავღარიბდით, ვალში და ვახჩში ჩავცვივდით, დავკარგეთ დიდძალი მამულ-დედული?... ავაგვსეთ ჩვენივე ფულებით დაარსებულნი და გამშვენიერებულნი სასწავლებელნი და ავმალდით განათლებითა, თუ ისე ჩამოვრჩით სწავლის უკან, რომ ასს კურს შესრულებულს მოწაფეში ჩვენგანი მარტო ერთი-ორი ურევია და ჩვენის სასწავლებლებით სხვანი ნათლდებიან და მალდებიან?... ბრწყინავს ჩვენი ეკლესია თვითმმართველობითა, თვითმოქმედებითა, მაღლიანის მწყემსებითა, სახელოვან მქადაგებლებითა, შესანიშნავ სწავლულებითა, თუ, მოკლებულნი აქაც საკუთარ სათავეს მოქმედებისას, ძირს დავიწიეთ მეტად, დავრჩით ერთის უბედურ რუსულ-ბერძნულ-ლათინურ სემინარიის ამარა, სადაც ქართულს ენას და ქართველობას ჩამორთმეული აქვს თითქმის ყველაფერი; ჩვენის ერის მწყემსებად და მოადგილედ ანტონისა, დოსითეოსისა, გაიოზისა, ვარლამისა. ვხედავთ ღირსეულთა პირთა, თუ იმისთანებს, რომელთაც დაიმსახურეს იმგვარი სიძულვილი ხალხისა, რომ ყასბურ ტაქციის გამწესებამდის მიაღწია საქმემ; რომელნიც მოკლებულნი არიან გონებითს სიცოცხლეს, რომელთა შორის სწავლა

დამშრალია, რომელთაც თითქმის სრულიად შესწყვიტეს სახარების მაღალ სწავლის ქადაგება ხალხში, რომელთათვისაც სასულიერო ლიტერატურა სრულიად არ არსებობს, - მაშინ როდესაც, სომეხთ სამღვდელთა აღზრდილი ნაციონალურ სემინარიაში და ნაციონალურს აკადემიაში, წაქეზებული და გამხნეებული ნაციონალურივე მთავრობით-პატრიარქ-კათალიკოსით-იჩინეს დიდს სიცოცხლეს გონებისას, ბეჭდავს ყოველწლივ ათობით და ოცობით სასულიერო და საერო თხზულებებს, რავდენსამე სასულიერო ჟურნალსა და აქვს გამართული ოთხი ათასი სახალხო ნაციონალური სკოლა?...

ავაყვავეთ ჩვენი ლიტერატურა და გავამდიდრეთ და ყოველგვარი მეცნიერული თხზულებებით, თუ ჩვენმა ცხოვრებამ, სრულიად მოკლებულმა ნაციონალურ ნიადაგსა, იგი ჩააგდო იმგვარ მდგომარეობაში, რომ წარმოადგენს სწორედ სიზიფის ქვასა, რომელსაც რავდენიმე თავგამოდებული ყმაწვილი კაცი ეწევა მაღლა, მაგრამ ვერას გზით ვერ აუცილებია ერთს დაბალს წერტილს ზევით?...მტკიცედ დავიცავით ჩვენის ღვაწლიანის ენის უფლებანი და მივეცით მას ჯეროვანი ადგილი ყოველ სფეროში, თუ ბრიყულად ზურგი შევაქციეთ მას, უგუნურად ავიძულეთ, ცალიერზედ დავსვით ყველა უფლებათაგან, გამოვდევნეთ ყველა ადგილებიდან და მაღალი პატივი ამ ძვირფას საუნჯის დაცვისა დავუტოვეთ მხოლოდ გლეხის ქობს? ავადორძინეთ ჩვენი ეროვნული ღონენი და საუნჯენი, თუ ვულაღატეთ მათ და დავადექით გადაბირების და გაფუქსავატების გზასა? ჩვენის ქვეყნის მართვაში გვიჭირავს ღირსეული ადგილი; ვუწევთ მას მოსიყვარულე დედის სამსახურს და ვართ ერთგულნი მცველნი მისის კეთილდღეობისა, თუ პირველი ადგილიდგან მესამე ადგილზედ ჩამოვხტით, სამხედრო სამსახურშიაც კი თავს წამოვისვით გუმინდელი ჩვენი უმცროსი ძმები, ზრუნვა ჩვენს ქვეყანაზედ სხვის ხელში ჩავაგდეთ? გაძლიერდა, გამტკიცდა კავშირი და ურთი-ერთი ზედგავლენა განათლებულის წოდებისა და ხალხისა, თუ სხვა ენაზედ სწავლა-განათლებამ, სხვა ენის ფარფაშობამ ყოველ სფეროში ამართა გაუვალი კედელი ხალხისა და ინტელიგენციის შორის, მოსპო მათ შუა ორივე მხრისათვის გამაცხოველებელი ზედგავლენა და დააყენა ხალხი გაველურებისა და ინტელიგენცია გაფუქსავატების გზაზედა? გავიხადეთ წინამძღოლად ის ცხადი ჭეშმარიტება მეცნიერებისა, რომ ყოველს ერს, მეტადრე ისტორიულს, რომელმაც თავისი ენა ლიტერატურულ სიმალეზედ დააყენა, გადაბირება, უცხოტომის გზაზედ დადგომა არამცთუ გადაასხვაფერებს, არამედ შინაარსს დაუჭიანებს, ორწყალშუა გააჩერებს თავისას ყველასფერს მოაკლებს, სხვისას ხეირიანად ვერაფერს ვერ შეათვისებინებს. გონებით დაამდაბლებს, ზნეობით დასცემს, ენას გაულატაკებს, ლიტერატურას გაუფუჭებს, დოვლათს და დედულ-მამულს დააკარგვინებს, ბოგანოდ გადააქცევს და ბოლოს სრულიად აღგვის მას დედამიწის ზურგიდან შეუპოვრად. გულადად, ვაჟკაცურად ვებრძვით ჩვენს ბედსა და გულში გვიღვივის იმედი ბრწყინვალე მომავლისა, თუ წარმოვადგენთ დაჩაგრულთა, თავმოხრილ არსებათა გროვას, რომელიც თითქმის სრულიად მოკლებულია მომავლის გამაცხოველებელ იმედსა? დიდებით ისმის ეხლა ჩვენი სახელი ევროპაში თუ სახსენებელი ჩვენი თითქმის სრულიად განქრა და თუ იშვიათად იხსენიება, ისიც მხოლოდ მტვრიან კაბინეტში რომელიმე ჭირვეულის ფილოლოგისა?...ვისი აზრი გამართლდა: კურთხეულის ალექსანდრე პირველისა, რომელიც საქართველოს ბედნიერებისათვის შინაურს თვითმმართველობას რაცხდა საჭიროდ, თუ კნორინგისა, ციცინაოვისა და სხვა სამხედრო გენერლებისა, რომელნიც ამტკიცებდნენ, რომ ყველას ის სჯობს, საქართველო უბრალო გუბერნიად გადავაქციოთო? ჩვენის ოპტიმისტების მოლოდინი ასრულდა. თუ გამართლდა მამულისშვილების პატრიოტული შიში, რომელიც

ისე მშვენივრად გამოხატა ბარათაშვილმა თავისს უკვდავს პოემაში სოლომონ მსაჯულის და მის სოფიოს პირით? ერთი სიტყვით მოკლე მოჭრით:

რანი ვართ დღესაა?